CULTUURHISTORISCHE INVENTARISATIE NOORD-BRABANT

M.I.P.

Gemeente Heusden

Provincie
Noord-Brabant

juni 1993

Colofon

De Cultuurhistorische Inventarisatie Noord-Brabant/ Monumenten Inventarisatie Project wordt verricht door,
dhr. drs. A. van Leeuwen
(coördinatie), dhr. drs. N. Maes, dhr. drs. J. Michels, dhr. H. Ruiter arch. h.b.o., mevr. drs. M. Vaessen,
mevr. drs. W. Wessel.
Secretariaat: mevr. H.van Wanrooij-de Cort,
Provinciehuis, kamer 162 tel.: 073-812168

De rapporten zijn te bestellen bij de afdeling Voorlichting van de Provincie Noord-Brabant, Brabantlaan 1, 5216 VR 's-Hertogenbosch.
Tel.: 073-812511.

Inhoud

Woord vooraf 4

Werkwijze en criteria 5

1. Situering der gemeente 8

2. Bodemgesteldheid 9

3. Grondgebruik 10

4. Infrastructuur 11

5. Ontwikkeling van de nederzettingen 13

6. Stedebouwkundige typologie 17

7. Karakterisering der objecten, bouwvormen en typen 18

8. Objectgegevens 30

9. Literatuur 94

Kaart (bijlage)

Woord vooraf

Dit rapport over Heusden maakt deel uit van de serie Cultuurhistorische Inventarisatie Noord-Brabant/Monumenten Inventarisatie Project. Het geeft per gemeente een overzicht van de waardevolle nederzettingen, gebouwen en groenelementen tot ca. 1940 in de steden en dorpen van de provincie.
De snelle en vaak ingrijpende veranderingen in het Brabantse cultuurlandschap hebben de totstandkoming van een dergelijk overzicht urgent gemaakt. Ondanks vervlakking en schaalvergroting bezit elke gemeente een eigen karakter in de stedebouwkundige structuur, de bebouwing van kern en buitengebied. We doelen daarbij zeker niet alleen op erkende monumentale gebouwen, maar evenzeer op boerderijen, woonhuizen, fabrieksgebouwen, bruggen en sluizen, wegkruisen of een ijzeren sierhek en dorpslinde.

Na het monumentenjaar 1975 heeft het provinciebestuur besloten om de cultuurhistorische waardevolle bebouwing van de provincie vast te laten leggen. Hiervoor is in 1976 de "Inventarisatiecommissie Brabantse Monumenten" ingesteld. In september 1979 is een drietal inventarisatoren aangesteld om een werkmodel te ontwikkelen en veldwerk en rapportage te verrichten.
Dit model is tot eind 1988 gehanteerd in 69 gemeenten. Najaar 1988 is ook in Noord-Brabant het door de minister van WVC geëntameerde Monumenten Inventarisatie Project van start gegaan. Binnen dit project wordt vastgelegd hetgeen in Nederland tussen ca. 1850 en 1940 aan bouwkunst en stedebouw is gerealiseerd.

Het MIP beoogt:

- het verkrijgen van een eerste landelijk overzicht van de zgn. "jongere bouwkunst en stedebouw' (ca. 1850 - 1940)
- het bevorderen van kennis en waardering voor historische stads- en dorpsgezichten en voor monumenten van geschiedenis en kunst uit de periode 1850 - 1940
- het formuleren van uitgangspunten ten behoeve van publikaties en wetenschappelijk onderzoek op architectuurhistorisch, bouwhistorisch, stedebouwkundig, historisch-geografisch of industrieel-archeologisch gebied
- het verkrijgen van bouwstenen als een eerste aanzet tot nieuw te ontwikkelen beleid van Rijk, provincies en gemeenten ten aanzien van de ruimtelijke ordening, stadsontwikkeling en monumentenzorg, alsmede van een basis voor planologisch-stedebouwkundige afwegingen
- het verzamelen van informatie die voor Rijk, provincies en gemeenten als basis kan dienen bij het selecteren en registreren van objecten, ensembles, structuren en dorps- en stadsgezichten.

In Brabant zullen daarnaast ook nog objecten en structuren van vòòr 1850 vastgelegd worden als uitvloeisel van de in 1979 begonnen Cultuurhistorische Inventarisatie.
Onderzoek en veldwerk voor dit rapport vonden plaats in januari 1992 door drs. J. Michels.

's-Hertogenbosch, oktober 1992.

Werkwijze en Criteria

In Brabant is het MIP officieel van start gegaan op 1 oktober 1988. De inventarisatie wordt hierbij gebiedsgewijs aangepakt. Daartoe is de provincie in acht werkgebieden verdeeld, op basis van de historische en bestuurlijke ontwikkelingen in de periode 1850 - 1940.

Deze gebieden zijn:

1. Brabants Kleigebied
2. Zuidwest Brabant
3. Regio Tilburg
4. Regio 's-Hertogenbosch
5. Kempen
6. Regio Eindhoven
7. Maaskant
8. Brabantse Peel

Bij de inventarisatie wordt - binnen een zo breed mogelijke context - gewerkt van groot naar klein.
Eerst wordt van elk gebied een schets gegeven van de algemene karakteristieken. Op basis hiervan wordt voorts - gemeentegewijs - ingegaan op de stedebouwkundige aspecten van een stad of dorp. Tegen deze achtergrond worden ten slotte de objecten in de verschillende gemeenten beschreven.
De door het rijk voorgestelde werkwijze sluit goed aan bij onze sinds 1979 gevolgde werkwijze. Onbewust vooruitlopend op het MIP heeft de provincie vanaf het begin naast de oudere bouwkunst (ca. 10% van de monumenten in Brabant) ook steeds de jongere bouwkunst (ca. 90% van de monumenten) in haar werkwijze betrokken. Dit uitgangspunt zal binnen het MIP gehandhaafd blijven, met dien verstande dat de gegevens van de oudere bouwkunst buiten het MIP-kader vallen en dus niet aan het rijk geleverd zullen worden. Zij zullen wel voorkomen in de rapporten van de gemeenten die gewoon zullen blijven verschijnen. Tevens zullen nu ook de grote gemeenten (Tilburg, Breda, Bergen op Zoom, Eindhoven, Roosendaal, Helmond en 's-Hertogenbosch) beschreven worden.
In de geautomatiseerde MIP-bestanden welke uiteindelijk aan het Rijk geleverd gaan worden, zal ook het bestaande materiaal van jongere bouwkunst van de 69 reeds geïnventariseerde gemeenten worden opgenomen.
Deelname aan het MIP verleent de provinciale inventarisatie een belangrijke toegevoegde waarde. Zonder extra provinciale investering wordt het inventarisatiebestand geautomatiseerd en in overeenstemming gebracht met een landelijke opzet.
Voor verdere details verwijzen wij naar de Handleiding Inventarisatie jongere bouwkunst en stedebouw (1850-1940), Zeist-

's-Gravenhage 1987.

Criteria

Uit de vele objecten die voor inventarisatie in aanmerking komen moet uiteraard een keus worden gedaan. Dat gebeurt aan de hand van een aantal criteria, die groepsgewijs worden omschreven.
Bij deze criteria wordt het bindend element in veel gevallen gevormd door de "historische karakteristiek" van de nederzetting. Wat wordt daaronder verstaan?

Een nederzetting is, in de hier gebruikte terminologie, een geheel van bebouwing, percelen, wegen en waterlopen, dat in de loop der tijd een meer of minder samenhangende vorm heeft opgeleverd. Het eigen karakter van een nederzetting is het produkt van een - al dan niet geleidelijke - historische ontwikkeling, die in vele gevallen tot op de dag van vandaag valt af te lezen, zowel aan het ruimtelijk patroon als aan de bebouwing zelf. Dat geldt in beginsel net zo goed voor een oud akkerdorp, als voor een moderne nieuwbouwwijk. Op zeker moment leidt een reeks van ontwikkelingen tot een situatie, waar de nederzetting voor ons gevoel een uitgesproken eigen vormidentiteit bereikt. Dát moment bepaalt de "historische karakteristiek" van de nederzetting, die dus als het ware de optel- en aftreksom is van een reeks structuurbepalende en structuurverstorende ingrepen.

De invloed van dat moment kan zich, meer of minder nadrukkelijk zichtbaar, vaak uitstrekken tot het moment van nu. Zo is voor de landelijke nederzettingen tussen Oirschot en Best de situatie rond het midden van de vorige eeuw nog steeds beeldbepalend. Vandaar dat het moment van de historische karakteristiek ook omstreeks dat tijdstip is gekozen. Zowel de middeleeuwse aanleg, als de wijzigingen van na 1850 zijn daarbij als wezenlijke bestanddelen aan te merken. Een heel ander voorbeeld is de oude vestinggordel van Bergen op Zoom. Daar is een essentieel element in de historische karakteristiek, zoals die rond 1800 bestond, thans niet meer afleesbaar. In die tijd werd de stad sterk gedomineerd door haar uitgebreide vestingswerken. Sinds die echter aan het eind van de vorige eeuw zijn ontmanteld, wordt het huidige beeld bepaald door een parken-, straten- en bebouwingsgordel, die rond 1920 zijn uiteindelijke vorm kreeg. Daarmee is de historische karakteristiek van ca. 1800 nu dus niet meer relevant voor dit deel van de stad. Die van rond 1920 echter des te meer.

Tegen de achtergrond van deze historische karakteristiek worden alle objecten afzonderlijk getoetst aan de volgende criteria:

* <u>Architectonische en kunsthistorische criteria</u>
- het object is een goed voorbeeld van een bepaalde stijl of bouwtrant, of van het werk van een bekend architect, stedebouwkundige of kunstenaar
- het object is gaaf qua stijl en detaillering
- het object vertegenwoordigt een unieke (bouw) techniek, (bouw)- type of is typerend voor de ontwikkeling van de industriële techniek
- het object heeft esthetische waarde op grond van de vorm en detaillering van exterieur en/of interieur.

* <u>Planologische, landschappelijke en stedebouwkundige criteria</u>
- het object vormt samen met bijgebouwen, kleine artefacten, erfbeplanting of tuinaanleg een karakteristiek geheel
- het object maakt deel uit van een groter historisch geheel of complex
- het object sluit, met name in historisch en geomorfologisch opzicht, aan bij het landschap
- het object maakt deel uit van een gebied met een grote continuïteit, waardoor het historisch patroon van verkaveling, wegen en waterlopen goed geconserveerd is gebleven
- het object vormt een onderdeel van een historische stedebouwkundige structuur of een historisch nederzettingstype
- het object is karakteristiek voor stad, dorp of streek.

* <u>Sociaal- en cultuurhistorische criteria</u>
- aan het object zijn historische herinneringen verbonden in de ruimste zin van het woord
- het object vertegenwoordigt een aspect van de sociale of economische geschiedenis
- het object is representatief voor een bepaalde fase in de ontwikkeling van dorp, stad of streek.

Afhankelijk van de situatie en de aard van het object, is het ene criterium bij de selectie meer bepalend dan het andere. Zo kan men zich voorstellen dat bij een eenvoudig voorbeeld van landelijke bouwkunst criteria als type, bouwtechniek, samenhang met de directe of wijdere omgeving, historische verkaveling en patroon van wegen en waterlopen, meer gewicht in de schaal werpen, dan bij een kerkgebouw. Daar zullen eerder stijl, gaafheid van details, esthetische kwalitei-

ten en geschiedkundige aanknopingspunten de doorslag geven. Bij monumenten van jongere datum zijn op hun beurt bouwtype, techniek, vormgeving, architect en sociaal-historische betekenis weer het meest van belang.

De samenhang met de omgeving heeft bij de beoordeling een grote - zo niet dominerende - rol gespeeld. Objecten als daglonershuizen, weverswoningen, smidsen e.d., ontlenen vooral daaraan hun bijzondere waarde. Een op zich interessant object, dat als laatste getuige de herinnering oproept aan een overigens verder geheel verstoorde situatie, scoort doorgaans minder hoog, dan een object dat deel uitmaakt van een karakteristieke, betrekkelijk ongerept gebleven omgeving. Daarentegen zal een in detail aangetaste reeks gebouwen, die een onderdeel vormt van een qua maat en schaal nog goed bewaarde en interessante structuur, op grond daarvan in deze inventarisatie juist worden meegenomen.
Tenslotte heeft, zoals men begrijpen zal, ook de zeldzaamheidswaarde van een object of nederzettingstype bij de afwegingen meegespeeld.

Samenstelling rapport

In dit rapport wordt een beeld gegeven van de cultuurhistorisch waardevolle structuren en objecten van oudere en jongere bouwkunst binnen de gemeente. Hierbij is de samenhang tussen de objecten en het landschap of de nederzetting van groot belang.
Door het raadplegen van de historisch-geografische beschrijving van het inventarisatiegebied (afzonderlijk verkrijgbaar) en het naslaan van specifieke plaatsgebonden literatuur ontstaat een beeld van de ontwikkelingen tot ca. 1950. De topografische kaarten van ca. 1850, 1900 en heden op de schalen 1 : 50.000 en 1 : 25.000 zijn eveneens van belang, omdat door vergelijking een indruk ontstaat van occupatiepatronen en ontwikkelingen tot op heden. In het veld wordt dit beeld aangevuld met eigen waarneming.
Vervolgens worden per kern en in het buitengebied de objecten die aan de eerder genoemde criteria voldoen geregistreerd.

Elk rapport omvat de volgende onderdelen. Na Woord Vooraf en Werkwijze en Criteria worden de ligging van de gemeente (hoofdstuk 1), de bodemgesteldheid (2) en het grondgebruik (3) behandeld. Dan volgt een overzicht van de veranderingen in infrastructuur, wegen, waterlopen etc. (4). Vervolgens worden de nederzettingen behandeld (5). In de hoofdstukken 6 - 8 worden de onderzoeksresultaten beschreven. Voor de grotere gemeenten met planmatige ontwikkelingen tussen 1850-1940 wordt een stedebouwkundige typologie gegeven met een kaart van gebieden van bijzondere stedebouwkundige waarde. Bij de meeste kleinere gemeenten blijft dit onderdeel achterwege. Hier hebben in het algemeen immers in de periode 1850-1940 geen samenhangende stedebouwkundige ontwikkelingen plaatsgehad. Wel worden in sommige gemeenten waardevolle bebouwingsgroepen van vòòr de periode 1850-1940 apart aangegeven.

Dan volgt een karakterisering der objecten, bouwvormen en typen (boerderijen, woonhuizen, openbare gebouwen etc.). Dit alles wordt afgesloten met de objectgegevens, geordend naar adres en huisnummer (even, oneven). Per object worden de oorspronkelijke en huidige functie, architect, bouwdata, bouwstijl en een beschrijving der gevels, ramen, deuren, daken, bijzondere constructies en in een enkel geval interieurgegevens (meestal wordt alleen het exterieur geregistreerd) weergegeven. Dan volgen bijgebouwen, artefacten (stoepen, stootstenen, hekken etc.) en groenelementen. Ook wordt aangegeven een motivering voor opname en of het object beschermd is.
Tenslotte volgt de literatuur.
Bijgevoegd worden kaarten 1 : 10.000 en indien nodig deelkaarten van de stedebouwkundige typologie en de dichtbebouwde kernen. Op de kaart 1 : 10.000 worden aangegeven:

- geïnventariseerde objecten met cultuurhistorische betekenis (zwarte stip) - beschermde monumenten (zwarte stip met cirkel)
- straatnaam en huisnummers
- gemeentegrenzen
- dijken, waterlopen en steilranden
- oude wegenpatronen en oude akkerbodems met een humusdikte van minimaal 50 cm. (globaal aangegeven).

Beschermde stads- en dorpsgezichten, alsook landgoederen worden eveneens aangegeven.

1. Situering der gemeente

1.1 Ligging

De gemeente Heusden is gelegen in het noordelijke deel van Midden-Brabant en maakt deel uit van de M.I.P.-regio Tilburg. Naast de voormalige vestingstad Heusden omvat de gemeente de kerkdorpen Doeveren, Hedikhuizen, Heesbeen, Herpt en Oud-Heusden. De gemeentegrens volgt een deels kunstmatig, deels natuurlijk bepaald tracé. In het westen wordt de grens met Waalwijk bepaald door de Elshoutse Zeedijk en de stroom Het Loopken. De noordelijke grens met Aalburg en de provincie Gelderland (gemeenten Kerkwijk en Ammerzoden) loopt door het midden van de Bergsche Maas. Ten oosten van Hedikhuizen wordt de gemeente gescheiden van 's-Hertogenbosch. Het grootste deel van de oostgrens wordt gevormd door de Hedikhuizensche Maas. De zuidelijke grens loopt op onregelmatige wijze door de ruilverkavelingen en separeert Heusden van Vlijmen en Drunen. De gemeente had op 1-1-1991 een omvang van 2.100 ha, waarop 5900 inwoners waren gehuisvest.

1.2 Ontwikkeling

Het is niet precies bekend hoelang de stroomrug waarop Heusden ligt ter plaatse al bewoond wordt. (Oud-)Heusden wordt voor het eerst vermeld in de twaalfde eeuw, maar bestond waarschijnlijk reeds eerder en maakte deel uit van Teisterband. De heren van (Oud-)Heusden hadden reeds vóór de twaalfde eeuw een burcht op de zuidelijke oever van het tegenwoordige Oude Maasje, waar tegenwoordig Oud-Heusden is gelegen. Na uitbreiding van hun territorium werd in de twaalfde eeuw op de noordelijke oever van de rivier een nieuwe burcht met tolhuis gebouwd, eveneens Heusden genaamd. Door de gunstige ligging aan de Maas bloeide de handel. In 1231 kreeg de plaats stadsrechten en werd omgeven door een verdedigingswal. Rond 1300 vormde zich de inmiddels afgedamde Maasarm naar Woudrichem, waardoor een verdere ontwikkeling werd afgeremd. Heusden kwam aan een dode Maasarm te liggen. Door de belangrijke strategische ligging op de Hollands-Brabantse grens werd de stad aan het begin van de Tachtigjarige Oorlog uitgebouwd tot een sterke vesting. Omstreeks 1635 waren de werken gereed. Door de aanwezigheid van het garnizoen werden de terugvallende inkomsten uit de handel gecompenseerd. De ontmanteling van de vesting in 1821 betekende dat de vesting voortaan een open stad was, zonder garnizoen en dientengevolge ook zonder de inkomsten die de aanwezigheid van de soldaten met zich meebracht. Tussen 1850 en 1940 is Heusden dan ook nauwelijks gegroeid. In deze periode werden vestingwerken en voormalige militaire bebouwing grotendeels afgebroken ten gunste van de aanleg van akkers en tuinbouwgronden. Binnen de vesting hebben in de bedoelde periode nauwelijks bouwactiviteiten plaatsgevonden. Door de aanleg van de Bergsche Maas werd op beperkte schaal de vestiging van industrie -buiten de vesting- geïnitieerd. In de Tweede Wereldoorlog leed Heusden zware schade, hetgeen uiteindelijk omstreeks 1965 niet resulteerde in de totale afbraak van de plaats, zoals door de gemeente beoogd was, maar in een totale reconstructie van het zeventiende-eeuwse uiterlijk.

Op kleine schaal vond er binnen de vesting woningbouw plaats, maar Oud-Heusden heeft sinds ca. 1960 gefungeerd als 'overloop' voor de oude vestingstad. Toerisme vormt, naast de industrie, een belangrijke inkomstenbron voor de inwoners.

2. Bodemgesteldheid

2.1 Grondsoorten

Het grondgebied van de gemeente bestaat uit deels zavelige, deels kleigronden, gevormd door de afzettingen van de Maas tijdens de laatste periode van het Holoceen, het Subatlanticum (1000 v. Chr. tot heden). De afzettingen zijn onder te verdelen in stroomrug- en komkleigronden. De eerste liggen direct ten zuiden van de Bergsche Maas, en bestaan uit het grovere materiaal, dat tijdens overstromingen dicht bij de toenmalige bedding werd neergelegd. In de lagere kommen, gelegen ten zuiden van de stroomruggen, bleef bij overstromingen het water langer staan, waardoor fijn slibmateriaal werd afgezet, hetgeen leidde tot het ontstaan van zware rivierkleigronden. Door de stagnatie van de waterafvoer ontstond in deze kommen veengroei, die zich ook over de aangrenzende hoger gelegen gronden heeft voortgezet. Door de bescherming van de Elshoutse Zeedijk heeft zich op de gronden tijdens de St. Elisabethsvloed geen zeeklei afgezet. Dit geldt wel voor het kleine gebied ten westen van de dijk bij Doeveren, waar middelzware zeeklei voorkomt. Door veraarding, inklinking en afgraving is ook uit het zuidelijke deel van de gemeente het veen deels verdwenen.

2.2 Hoogte en afwatering

Het hoogteverschil tussen de verschillende delen van de gemeente is maar enkele meters. Enkele dijken bereiken een hoogte van tussen de 6.7 meter (Hoge Maasdijk, Hedikhuizen), 6.6 meter (Maasdijk bij Heusden) en 4.1 meter (Elshoutse Zeedijk) boven N.A.P. De (tegenwoordige) zuidelijke stroomrug van de Maas, waarop Doeveren, Heesbeen, Heusden en Hedikhuizen liggen, heeft een hoogte die varieert tussen de 3 (westzijde) en 1.9 meter boven N.A.P. Oud-Heusden ligt op de zuidelijke oeverwal van het Oude Maasje, op 1.9 meter, terwijl Herpt, op de noordelijke wal, op 1.7 meter ligt. De nagenoeg reliëfloze komgronden hebben bij De Rukens een hoogte van 0.9 meter, bij De Hooibroeken 0.6, terwijl de meer oostelijk gelegen komgronden een hoogte bereiken van max. 1.2 meter boven N.A.P.

De afwatering van de gemeente is kunstmatig en geschiedt door middel van elektrische gemalen (bij Hedikhuizen) op de Bergsche Maas en (bij Doeveren) op het Oude Maasje. De laaggelegen gronden zijn voorzien van een stelsel van sloten, aangelegd in noord-zuidelijke richting, verbonden door oost-west lopende weteringen. De stadsgracht van Heusden wordt van oudsher gevoed door het Oude Maasje. Via de (vernieuwde) Bromsluis staat de Demer, de voormalige middeleeuwse stadsgracht, met het water van de grachten in verbinding. In de negentiende eeuw loosde het binnendijkse deel van de gemeente op het Oude Maasje, lopend van de Hoge Maasdijk ten noorden van Hedikhuizen in westelijke richting (tussen Heusden en Doeveren ter plaatse De Omloop geheten). Via een keersluis, de Bovenlandsche sluis te Doeveren, kan de boezem in twee delen worden gescheiden.

Via de Gemeenlandsche en Genderensche Sluis bij Doeveren werd het water buiten de Elshoutse Zeedijk gebracht. Meer zuidelijk in de Elshoutse Zeedijk ligt de Oud-Heusdensche sluis, die het water uit het zuidelijke deel van de gemeente, vergaard in De Wijde Waterloop en de Gorsewijdensche Wetering, buitendijks in Het Loopken bracht. De Buitenpolders van Hedikhuizen waterden af op een in 1774 afgesneden meander van de Maas, de Hedikhuizensche Maas, die in 1834 door een schut- en uitwateringssluis (de Hedikhuizensche Sas) aan de Maaszijde werd afgesloten. Na de voltooiing van de Bergsche Maas tussen Heusden en Geertruidenberg (1886-1904) waren Maas en Waal volledig gescheiden en konden de waterstanden van de rivieren beter worden beheerst. De buitendijkse gronden bij Doeveren, gelegen in de Baardwijkse Overlaat, werden daardoor minder door het rivierwater bedreigd. Pas sinds de uitvoering van de Deltawerken kan het gebied niet meer overstromen. Tijdens de ruilverkavelingen in de gemeente omstreeks 1960 werd het Oude Maasje genormaliseerd (plaatselijk is de loop van de rivier sterk gewijzigd) en de waterkerende dijken voor een groot deel afgegraven.

3. Grondgebruik

Op de stroomruggronden van de Maas en het Oude Maasje hebben zich van oudsher de akkerbouwgronden geconcentreerd. Men verbouwde er granen, groenten, vlas, hennep en hop. De verkaveling ter plaatse bestond uit grote, onregelmatig gevormde blokken, die (niet zichtbaar) weer waren verdeeld in strookvormige percelen. Van west naar oost lagen er het Dooiblok, Dijkblok, Wielblok en Damblok, resp. bij Heesbeen, Oud-Heusden, Herpt en Hedikhuizen. In de zuidelijke komgrondenzone lag een uitgestrekt oppervlak met (deels extensief gebruikt) grasland, zoals ook enkele huidige toponiemen (o.m. Hooibroeken) nog aanduiden. In deze laaggelegen polders, die ook door het voorkomen van inundaties ongeschikt waren voor akkerbouw, lag de nadruk binnen het agrarische bedrijf op de veeteelt en de hooibouw. Hier treft men systematisch ontgonnen, langgerekte in noord-zuidelijke richting gelegen percelen aan, gescheiden door sloten en weteringen. Deze middeleeuwse strokenverkaveling is nog zichtbaar in de Hooibroeken. Verspreid in het zuidelijke deel van de gemeente lagen enkele hakhoutbosjes met eiken, berken en elzen. In de Hooibroeken en het bosje van Verhoeven lag omstreeks 1800 een nog steeds bestaande eendenkooi.

In de directe omgeving van Heusden was het door de aanwezigheid van de militaire werken niet mogelijk akkerbouw uit te oefenen. De met gras begroeide wallen werden door het vee begraasd. Na de opheffing van de vesting werd in 1821 gelast de wallen tot walganghoogte te slechten en aan particulieren als akker- en tuinbouwgrond te verpachten.

Tegen ca. 1875 is men begonnen met het aanplanten van productiebos op de Hooibroeken en de noordelijk daarvan gelegen Reekens. Dit gebeurde ook aan de wielen langs de Elshoutse Zeedijk. Door de aanleg van de Bergsche Maas is tussen 1890 en 1900 een deel van de noordelijke akker- en graslanden verloren gegaan. Verder bleef op de kleigronden de situatie wat betreft de inrichting en het gebruik van de gronden nagenoeg ongewijzigd.

Pas na de Tweede Wereldoorlog treden grote veranderingen op. Door de ruilverkavelingen hebben nagenoeg alle polders een nieuwe, grootschaligere verkaveling gekregen, waarbij o.m De Omloop werd verplaatst en de oude dijken werden afgegraven. Door de aanwezigheid van rivierklei heeft zich in de uiterste noordoosthoek van de gemeente aan de Maas een steenfabriek gevestigd. Op de voormalige akkergronden van Oud-Heusden heeft vanaf ca. 1960 de bouw van een nieuwe woonwijk plaatsgevonden. Het toegenomen gemotoriseerde verkeer leidde in de jaren '70 tot de aanleg van een autoweg, die de gemeente van noord naar zuid kruist en de Maasroute met Wijk en Aalburg e.o. verbindt.

4. Infrastructuur

4.1 Wegen

Binnen de grenzen van de huidige gemeente liepen omstreeks 1800 enkele wegen die van interlocaal belang waren. Belangrijk was de wegverbinding tussen de Langstraat en het Land van Heusden en Altena. Heusden was door een straatweg via Oud-Heusden en Elshout met de zuidelijke Langstraat-dorpen en 's-Hertogenbosch verbonden. De noordelijke kunstweg naar het verharde wegennet van het Land van Heusden en Altena, liep van de vestingplaats via de huidige Achterstraat naar Genderen. Aalburg was bereikbaar over de verharde weg op de westelijke rivierdijk van de Doode Maas. Een dijkweg liep via Bern en Nederhemert langs de Maas naar Hedikhuizen. Deze nederzetting was ook via onverharde stegen door de polders bereikbaar. Via de Lange Steeg, de zuidelijke dijk van het Oude Maasje, was Heusden met Doeveren en Drongelen verbonden. Omstreeks 1890 werd door de aanleg van de Bergsche Maas de verbinding in noordelijke richting sterk bemoeilijkt. De bouw van een verkeersbrug (1894-1897) over de rivier, direct ten noorden van Heesbeen, de instelling van een voetveerdienst tussen Heusden en Nederhemert en een kabelpontveer even oostelijk daarvan, tussen Herpt en Nederhemert, moesten de bereikbaarheid van de huidige gemeente garanderen. Door de werkzaamheden aan de Maas werd ook het tracé van de weg naar Doeveren rechtgetrokken.

Na de Tweede Wereldoorlog is de autosnelweg Maasroute aangelegd, die de Langstraat met 's-Hertogenbosch verbindt. Het Land van Heusden en Altena wordt door een nieuwe snelweg via Heusden en Oud-Heusden met de Maasroute verbonden. Heesbeen wordt door de nieuwe weg in tweeën gesneden. Door de naoorlogse ruilverkavelingen zijn veel van de tracés van de polderwegen gewijzigd. Bovendien kwam bij Hedikhuizen tussen het fort en Engelen door de Geldersche Waarden een nieuwe weg gereed. Ook tussen de kom van Hedikhuizen en Bokhoven werd een weg aangelegd.

4.2 Spoor- en tramwegen

Heusden heeft nooit een spoorverbinding gehad. Wel lag ten zuiden van de gemeente de spoorlijn tussen 's-Hertogenbosch en Lage Zwaluwe, het in 1890 geopende z.g. Halve-Zolenlijntje, waaraan de halte Drunen-Heusden lag. In 1950 werd het reizigersvervoer gestaakt, en in 1972 het goederenvervoer. In 1896 werd de aanleg van de tramlijn 's-Hertogenbosch-Vlijmen-Drunen-Elshout-Heusden voltooid.

De eindhalte Heusden lag op het Burchtplein, die via de Oudheusdensestraat bereikt werd. De lijn liep langs de bestaande weg naar Elshout. In 1926 werd de exploitatie gestaakt en het reizigersvervoer overgenomen door een busdienst.

4.3 Waterwegen

Nadat omstreeks 1200 de Maas niet meer ten zuiden, doch ten noorden van Heusden ging stromen, heeft men op de plaats van de huidige stadshaven een kleine haven aan deze rivier gegraven. Doordat de Maas zich ca. een eeuw later opnieuw in noordelijke richting verplaatste, kwam deze haven aan een dode arm te liggen. De handel liep aanmerkelijk terug. In 1904 heeft men de haven gevuld met zand, afkomstig van de werkzaamheden aan de Maas. Het Wilhelminaplein, een klein stadsparkje, werd op de haven aangelegd. De Hedikhuizensche Maas werd tot de negentiende eeuw door scheepvaart verkeer gebruikt als verbinding met de kleine haven van Haarsteeg. De Bergsche Maas bracht na de opening in 1904 in de eerste decennia voor Heusden weliswaar de vestiging van enkele industrieën met zich mee, maar was niet zozeer voor de scheepvaart bedoeld als wel voor een verbetering van de afwatering van de Maas. De scheepswerf Verolme vestigde zich ten oosten van de vestingstad. Na de Tweede Wereldoorlog werd dit industrieterrein uitgebreid en voorzien van een haven. In het kader van het reconstructie van het zeventiende-eeuwse uiterlijk van de vestingstad werd omstreeks 1975 de Stadshaven weer ontgraven en voorzien van kademuren en ophaalbrug. Het watertje fungeert nu als aanlegplaats voor de pleziervaart.

4.4 Dijken en kaden

In de gemeente liggen verschillende oude dijken. Van groot belang is de Elshoutse Zeedijk, aangelegd in verband met de eerste ontginningen (ca. 1000-1200) in het laagveengebied ten zuiden van het Oude Maasje. Deze achterkadedijk van de grote- of Zuid-Hollandse waard kreeg na de St. Elisabethsvloed van 1421 een zeekerende functie. De Hoge Maasdijk van Hedikhuizen dateert eveneens uit de Middeleeuwen. Deze dijk van oudsher een rivierdijk. Beide dijken zijn in de twintigste eeuw op een aantal plaatsen doorsneden. Door de recente aanleg van een nieuwe Maasdijk tussen Bokhoven en Hedikhuizen heeft de Hoge Maasdijk zijn waterkerende functie verloren. Dat geldt sinds 1960, toen een deel van de Deltawerken tot stand kwam, ook voor de Elshoutsedijk. Het slingerende beloop en de wielen aan beide dijken getuigen nog van roeriger tijden.

De huidige Steenweg is aangelegd in de Middeleeuwen als het Heusdense Dijkje, de verbinding tussen Heusden en Elshout. Tot slot is de omstreeks 1900 aangelegde zuidelijke dijk van de Bergsche Maas vermeldenswaardig. Deze sluit aan op de Hoge Maasdijk bij Hedikhuizen.

4.5 Militaire infrastructuur

Het Land van Heusden en Altena heeft na de ontginningen van ca. 1000-1200 altijd een grote militaire betekenis gehad. Binnen de huidige gemeente lagen in de Middeleeuwen versterkte huizen of kastelen te Herpt, Heesbeen en Oud-Heusden (alle inmiddels verdwenen), terwijl in Heusden omstreeks 1200 een middelgrote waterburcht werd gebouwd. Deze is in 1680 door een blikseminslag in de kruittoren verwoest. Door de strategische ligging van Heusden, waardoor de stad verschillende malen van eigenaar veranderde, verkreeg de stad in de veertiende eeuw (onder Brabants bestuur) een verdedigingswal, bestaande uit een stenen muur, versterkt met torens en poorten. Het kasteel lag ten zuidwesten van de stad, buiten de wal. Na de Pacificatie van Gent in 1577 kwam Heusden bij Holland en werden de verdedigingswerken aan de vooravond van de Tachtigjarige Oorlog ingrijpend gemoderniseerd. Jacob Kemp bracht tussen 1580 en 1590 nieuwe verdedigingswerken om haven en kasteel aan, zodat deze voortaan binnen de omwalling vielen. In 1613 werd de stad belangrijk uitgebreid en voorzien van nieuwe wallen. De stad wordt omringd door een achttal bastions (Hollandia, Oranje, Nassau, Hoorn, Zuider-, Wester- en Noorderbolwerk, Vlammenburg), met onderwerken of 'faussebrayen'. Het werk Hoorn is voorzien van een katte, een aarden verhoging voor de opstelling van geschut. Aan de rivierzijde verrijst een nieuwe stadsmuur met rondelen en een (later) stenen bastion. De buitenwerken beslaan een grote oppervlakte. Tussen de bastions liggen in de brede gracht zes ravelijnen, deels bereikbaar via sorties. Een halve maan en een bedekte weg of contrescarpe omsloten de buitenwerken. Vijf hoornwerken (waarvan één aan de overzijde van de Maas) sloten op de contrescarpe aan. Deze hoornwerken verdwijnen in de achttiende eeuw, wanneer men een enveloppe op de bedekte weg aanlegt, zodat een gesloten front verkregen wordt. In 1816 wordt de vesting Heusden opgeheven. Het bevel tot ontmanteling volgt in 1821. De werken worden van de Wijkse Poort zuidwest en oostwaarts, tot aan de aansluitdijk van de toenmalige inundatiesluis, benevens het Burchtplein, tot walganghoogte geslecht, zodat de aldus verkregen landbouwgronden aan particulieren kunnen worden verpacht. De bruggen werden vervangen door dammen, terwijl de oude inundatiesluis, oostelijk van de vesting gelegen, wordt weggebroken. In het toen stilstaande water heeft zich een rijke vegetatie ontwikkeld, waardoor een langzame verlanding van de grachten inzette. Bastion Vlammenburg werd herschapen in een wandelplantsoen. In 1879 werd het garnizoen opgeheven. Het verval zette in, en in 1937 stelde de gemeenteraad voor de restanten van de oude, wrakke bebouwing in de grachten en Maas te schuiven. Door militairen en historici werd in dezelfde tijd reeds de wederopbouw van de wallen in het kader van de werkverschaffing gepropageerd. Geen van beide plannen vond doorgang. Door de slechting was na de Tweede Wereldoorlog de verticale doorsnede van de wallen genivelleerd, maar de plattegrond was nog zeer nadrukkelijk aanwezig. In 1968 werd besloten, in het kader van de 'herbouw' van de zeventiende-eeuwse stad, de grachten, bastions en wallen hun oude profiel weer terug te geven. De Wijkse Poort en Waterpoort werden gereconstrueerd en de noordelijke wal aan de Maas weer opgemetseld. Door de vestiging van industrie was de reconstructie van het oostelijke bastion onmogelijk.
Van de latere verdedigingswerken om de stad, die deel uitmaakten van de Hollandse Waterlinie, rest alleen nog Fort Hedikhuizen. Het walfort werd aangelegd in 1860 ter bescherming van de direct ten zuidwesten gelegen bakstenen inundatiesluis in de Hoge Maasdijk.

Na de omlegging van de Maas heeft het fort gediend als munitieopslagplaats en militair onderkomen. Van de forten (gebouwd in de zeventiende tot de negentiende eeuw) bij Doeveren, de Elshoutse Zeedijk op de grens met Drunen, en Oud-Heusden, resteert niets meer.

5. Ontwikkeling van de nederzettingen

5.1 Heusden

Ook hedentendage wordt de plattegrond van deze bastidestad gedomineerd door het middeleeuwse en zeventiende-eeuwse stedebouwkundige plan. Binnen de rechthoekige dertiende-eeuwse omwalling (met als tracé mogelijk de huidige Putterstraat en Burchtstraat) lag een eveneens rechthoekig en regelmatig gevormd stratenpatroon, met als centrale as de haaks op de (vroeger ten zuiden van de stad gelegen) Maas en dijk gelegen Breestraat, Botermarkt (met verbreed wegdek), Hoogstraat en Waterpoort. Langs deze straten lagen de belangrijkste gebouwen van de stad, zoals het raadhuis. Typisch is de plaats van de middeleeuwse, thans Hervormde kerk, letterlijk achter de bebouwing van de centrale as, aan de Kerkstraat-Putterstraat, in het uiterste zuid-oosten van de oude stad. De aanleg van de noordelijke dijk, waarin de Waterpoort is gelegen, is pas na 1300 door de verandering in de loop van de Maas noodzakelijk geworden. In de tweede helft van de veertiende eeuw onderging de stad een uitbreiding, waardoor een nieuwe omwalling noodzakelijk was. De loop van deze muren is voor een deel nog herkenbaar aan de loop van de voormalige stadsgracht, de Demer. De ommuring werd min of meer geori-nteerd op de nieuwe noordelijke Maasdijk en loopt daardoor niet parallel aan de centrale as (Hoogstraat etc.). De oostelijke Putterstraat ligt wel parallel aan deze as met de Hoogstraat en is door een aantal haakse zijstraten (Oude Herptse Poort, de noordoostelijke uitgang), Zustersteeg, Gasthuisstraat, Pelsestraat en Burchtstraat met de centrale as verbonden. Aan de hoofdstraten was inmiddels een aaneengesloten wand met tweelaags bebouwing ontstaan. Het silhouet van de stad werd bepaald door de torens van het kasteel, het stadhuis en de kerk, naast de molens op de wal bij de haven. Tussen de Putterstraat en de nieuwe wal ontstonden door de uitleg een aantal onregelmatig gevormde bouwblokken, die lange tijd onbebouwd bleven. In het westen van de stad lag het economische hart. Via Engstraat en Nieuwstraat, met veel winkels en kleine bedrijfjes, was de ten noordwesten van de stad gelegen haven en vismarkt bereikbaar. Ook de zware twaalfde-eeuwse burcht lag ten zuidwesten van de stad buiten de bakstenen stadsmuur. Naast de Waterpoort en de Herptsepoort beschikte de stad over een zuidelijke landpoort (naar Oud-Heusden) en een westelijke landpoort (naar Wijk). In 1460 werd op initiatief van 's-Hertogenbosch de Maasmeander die langs het stadje liep afgesloten, zodat de Heusdenaren geen tol meer konden heffen. De economische achteruitgang zette in. Daarentegen vormde het steeds groter wordende garnizoen een nieuwe inkomstenbron in de grensstad. Door de strategische ligging veranderde tijdens de Tachtigjarige oorlog het aanzien van de vesting ingrijpend.

Nadat de vesting in 1569 na een gevecht (waarbij driekwart van de huizen afbrandde) in handen van Oranjegetrouwe troepen was gevallen, maakte zij met Grave, Woudrichem, Geertruidenberg en Willemstad deel uit van de zuidelijke verdedigingslinie tegen de Spaanse troepen.

Tussen 1580 en 1590 werden onder leiding van Jacob Kemp de haven en burcht binnen de met aarden wallen en kleine bastions versterkte muren gebracht. Door de uitbreiding kwam ook Oud-Heusdens Eind, een kleine voorstad, binnen de wallen te liggen. In 1613 werd door de aanleg van een nieuwe wal met bastions, ravelijnen en hoornwerken (zie 4.5) de vesting opnieuw vergroot. Deze aanleg betekende ook een vergroting van de ruimte binnen de vestingwerken. De nieuwe gronden werden bebouwd met militaire werken zoals een affuit- en artillerieloods (einde Putterstraat) en kazernes (Demer). Ook werd een deel dicht tegen de wallen bestemd als akker- of tuinbouwgrond. Langs de straten naar de nieuwe poorten (de Herptse en Oudheusdense Poort, aan de gelijknamige straten) werden woonhuizen gebouwd. Aan de Demer wordt in 1626 een gasthuis gesticht, dat in 1837 tot kazerne bestemd wordt.

Omstreeks 1815 wordt de stad bij de indeling van de nieuwe gewesten bij Brabant gevoegd. Wanneer omstreeks 1820 de wallen tot landbouwgrond worden bestemd, betekent dat de bouw van enkele nieuwe boerderijen binnen de vestingwerken. Belangrijk voor het aanzien van de stad is ook de bouw van de nieuwe katholieke St. Catharinakerk aan het Herptsche Eind, waarvan de aanbesteding plaatsvindt in 1839. In de volgende jaren zal bij deze kerk een klein klooster en een meisjesschool opgetrokken worden. Binnen de wallen van de stad staan dan 409 huizen, die bewoond worden door 2100 inwoners, inclusief 200 militairen. In die tijd vormt de handel in hop een belangrijke inkomstenbron, evenals de brouwerij, gevestigd in het oude klooster aan de Zusterstraat. Er is ook een siroopkokerij en -branderij. De bouw van een nieuwe vismarkt op de plaats van de oude gevangenenpoort in 1796 onderstreept het belang van de visserij.

In deze tijd worden ook veel van de oude huizen van een nieuwe gevel voorzien. Van de Aa constateert dat men er "tweeentwintig straten zijn, die alleszins ruim en luchtig, en voor het grootste gedeelte met nieuwe huizen betimmerd zijn, of liever de oude huizen zijn in de laatste jaren aanmerkelijk verbeterd". Het aanzien van de stad veranderd echter zeer door

de aanleg van de z.g. 'populierenwandelingen' op de wallen. Door het gebrek aan industriële vestigingen en de opheffing van het garnizoen gaat de teloorgang van de stad traag doch onvermijdelijk voort. Tussen 1850 en 1940 is er in de stad zelfs een daling van het aantal inwoners te constateren (van ca. 2.200 naar 2.100). Op de gedempte, want niet meer gebruikte, stadshaven werd tussen 1900 en 1904 het Wilhelminaplein met een plantsoen aangelegd. De aanleg van de Bergsche Maas, die in 1904 plechtig wordt geopend, heeft weliswaar de vestiging van een aantal nieuwe industrieën tot gevolg, maar van ruimtelijke groei is geen sprake. Een conservenfabriek, scheepswerf en machinefabriek worden gebouwd aan de oever van de Maas, direct ten westen en oosten van de stad. Mogelijk heeft deze werkgelegenheid de bouw van een aantal blokjes nieuwe eenlaags woonhuizen aan de Demer veroorzaakt. Daar was door de sloop van de militaire gebouwen een grote ruimte vrijgekomen, die tot op de dag van vandaag nog niet volledig is ingevuld. In de jaren '30 heeft men in de directe omgeving ven het Burchtplein een klein aantal vrijstaande woonhuizen opgetrokken.

Na de Tweede Wereldoorlog, waarin door terugtrekkende Duitse troepen de torens van de r.k St. Catherinakerk en Hervormde kerk, benevens het stadhuis en de molen op het Oranjebastion werden opgeblazen, was men van plan de gehavende stad te slopen. Mede door ingrijpen van hogere overheden, Monumentenzorg en de Stichting Menno van Coehoorn werd deze optie voorkomen.

In eerste instantie heeft men tussen 1949 en 1951 in de zuidwesthoek van de stad een nieuwe woonwijk opgetrokken, aan de voet van de op het terrein van de voormalige voorburcht tussen 1948 en 1950 opgetrokken St.Catharinakerk. In dit wijkje liggen blokjes eenlaags woonhuizen aan de Oud-Heusdensestraat en Bromsluis, parallel aan de wallen.

Een kostbaar en uitgebreid restauratieplan uit 1968 had als uitgangspunt de stad te herstellen naar de kaart van Blaeu uit 1649. In dit kader zijn onder meer de vestingwerken, de Stadshaven en de kasteelruïne gereconstrueerd. Door de vele sloopwerkzaamheden die inmiddels hadden plaatsgevonden waren grote gaten in de bebouwing geslagen, die met historiserende architectuur (vaak sociale woningbouw, de z.g. "invulwoningen") werden opgevuld. De bestaande bebouwing is over het algemeen sterk gerestaureerd, vaak in oudere fasen dan de negentiende eeuw. Ook is een discussie ontstaan over het voortbestaan van gebouwen die niet in het beeld van de reconstructie passen, zoals een kleine drielaags flat uit ca. 1955 aan de Pelsstraat. Bij nieuwe gebouwen is gestreefd naar aansluiting bij de bestaande bebouwing door het (d.m.v. stijlcitaten) oproepen van vroeger tijden en -in het geval van grote gebouwen- door een opdeling van de volumen. In het bijzonder bij grote gebouwen in het centrum, zoals appartementencomplexen of de supermarkt, heeft de 'verborgen' omvang geleid tot bebouwing van de achterterreinen, of werd alleen de voorgevel van het oude pand gespaard. Gevolg van deze aanpak is dat Heusden een zeer karakteristieke eenheid geworden is, die naast het oude stedebouwkundige plan ook de 'bijbehorende' kleinschalige bebouwing 'in stijl' laat zien (ook al dateert deze voor het grootste deel van na de Tweede Wereldoorlog). Doordat het aantal inwoners weer toeneemt wordt momenteel een deel van de laatste open gronden binnen de wallen bebouwd met het woonwijkje 'Bastion'.

5.2 Doeveren

De heerlijkheid Doeveren wordt in 1140 voor het eerst vermeld. Waarschijnlijk heeft Doeveren lange tijd aan de heren van Heusden behoord. Strategisch gelegen aan de weinige toegangswegen naar Heusden, heeft het voor de laatste stad een belangrijke betekenis gehad. Dit kerkdorp is een dijkgehucht, dat zich heeft ontwikkeld op de noordelijke oeverwal van het Oude Maasje (plaatselijk De Omloop genoemd), in de nabijheid van een brug. Bij de plaats sluit de Elshoutse Zeedijk aan op de dijk van het Oude Maasje. Via de Bovenlandsche Sluis passeert het Oude Maasje deze dijk. Na de St. Elisabethsvloed heeft de dijk lange tijd als zeedijk gefunctioneerd. De bebouwing is aan de binnendijkse zijde op kunstmatige verhogingen tot ontwikkeling gekomen. De oude kerk was in de vijftiende eeuw op de zeedijk gelegen. Ter bescherming van de Bovenlandsche Sluis werd zij in de vijftiende eeuw met wallen versterkt, terwijl een honderdtal meters westwaarts, tegen de sluis, een schans werd aangelegd.

In de zestiende en zeventiende eeuw werd deze schans vergroot, terwijl in 1839 200 meter noordelijk een extra batterij werd geïnstalleerd. Enkele jaren later werden de militaire versterkingen afgegraven, maar de kerkhoogte bleef. Mogelijk om militaire redenen was de kerk in 1803-'04 van de zeedijk naar een iets noordwestelijker plaats verhuisd. Van een dorpscentrum was toen geen sprake, alle bebouwing, inclusief een schooltje, concentreerde zich aan of op de dijk. Van der Aa vermeldt dat er omstreeks 1840 een tiental huizen stonden, waarin 60 mensen woonden. Waarschijnlijk hebben zij nagenoeg alle hun bestaan gevonden in de verbouw van gras en hooi en de veeteelt. Binnendijks strekte zich in noordelijke richting langgerekte percelen uit, die aan de noordelijke zijde werden begrensd door een globaal parallel aan de dijk lopende achterstraat. Deze straat is bij de aanleg van de Bergsche Maas voor een deel afgesneden. Na de verbetering

van de waterstaatkundige situatie in de omgeving zijn omstreeks 1900 in het lager gelegen land ten noorden van de dijk verschillende nieuwe boerderijen opgetrokken. Na de Tweede Wereldoorlog heeft de bestaande bebouwing zich verder verdicht.

5.3 Hedikhuizen

Ook dit oeverwaldorp is een oude heerlijkheid die voor het eerst vermeld wordt in de twaalfde eeuw maar mogelijk ouder is. De bebouwing heeft zich ontwikkeld aan de Hoge Maasdijk, die de binnenpolder van Heusden beschermde tegen het water van de Hedikse Maas, een oude meander die in 1774 werd afgesneden en in 1834 door de Hedikhuizensche Sluis van de Maas werd gescheiden. Ten zuiden van de tegenwoordig geïsoleerd ten opzichte van de kom van het dorp gelegen Hervormde kerk (XII, ca. XIV-XV, XVIII) lag het heerlijke, omgrachte huis. Direct ten noordoosten van deze gebouwen lagen aan en op de dijk verschillende boerderijen. Waarschijnlijk vanaf de achttiende eeuw, toen de Hedikse Maas werd afgesloten, heeft de bebouwing zich meer in noordwestelijke richting langs de dijk verplaatst. Hier werd direct ten westen van de -nu nog steeds ter plaatse onverharde- dijk een achterstraat (huidige Oude Schoolstraat-Kerkstraat) aangelegd, waaraan in de negentiende eeuw het zwaartepunt van de bebouwing is komen te liggen. Omstreeks 1840 stonden er in het dorp 40 huizen, merendeels boerderijen, met 220 inwoners. Een kleine dorpskom, met café en Heilig Hartbeeld, heeft zich omstreeks 1900 ontwikkeld aan de belangrijkste dwarsstraat van deze achterweg, de Lambertusstraat. Hier werd ook een r.k. kerkgebouw, gewijd aan de H. Lambertus, opgetrokken. Na 1900 heeft de concentratie van de bebouwing aan de Oude Schoolstraat en Kerkstraat zich verder verdicht. Vooral na de Tweede Wereldoorlog, toen aan de Lambertusstraat een nieuw r.k. kerkgebouw werd opgetrokken, is ook de woningbouw toegenomen, waardoor de lintbebouwing werd verdicht. Een belangrijke oorzaak daarvoor is ook de aanleg van de rechtstreekse verbindingsweg tussen Heusden en Bokhoven en Engelen, omstreeks 1950. Deze kruist via de Lambertusstraat de Hoge Maasdijk. Ter plaatse is de dijk deels afgegraven, maar met schotbalken af te sluiten.

5.4 Heesbeen

Ook het kerkdorp Heesbeen is een oeverwalgehucht, mogelijk ontstaan in de negende of tiende eeuw op de noordelijke oever van het Oude Maasje. De dijk was een belangrijke verbindingsweg tussen Druenen, Heusden en Wijk. In de middeleeuwen heeft zich een bebouwing met verspreid lineair karakter langs de dijk ontwikkeld. Het omgrachte heerlijke kasteel lag geïsoleerd ten westen van deze bebouwing, en werd in 1589 door de Spaanse troepen in brand gestoken. De middeleeuwse kerk (kern XII?) ligt centraal in de lintbebouwing. Tot de Hervorming trof men daar ook een cisterciënzer klooster aan. Omstreeks 1840 telde het kerkdorp 29 huizen, met 190 inwoners. Door watervloed en een grote brand in de negentiende eeuw was men genoodzaakt veel van de bestaande bebouwing te vervangen. De nieuwe boerderijen werden op de oude plaatsen in het lint opgetrokken, maar de bebouwing is in de jaren 1850-1940 nauwelijks verdicht of uitgebreid. Tot na de Tweede Wereldoorlog is deze situatie gehandhaafd. De doorgaande weg tussen Wijk en Aalburg en de Maasroute, aangelegd omstreeks 1975, heeft het dorp in tweeën gesplitst. Een aantal boerderijen heeft moeten wijken voor een ongelijkvloerse kruising tussen de oost-west gerichte Grotestraat en de noord-zuid gerichte snelweg. De bewoners van deze boerderijen hebben nieuwe woonhuizen opgetrokken ten westen van het viaduct, waardoor de historische scheiding tussen kasteel en dorp minder duidelijk is geworden.

5.5 Herpt

De heerlijkheid Herpt wordt voor het eerst vermeld in de twaalfde eeuw maar werd mogelijk al in de tiende eeuw door de heren van Heusden gesticht op de hoger gelegen oude stroomruggronden ten noorden van het huidige Oude Maasje. Herpt, met de noordelijke uitloper Luttel Herpt, is een typisch donkdorp. Kenmerkend is de ligging van een ovaal-vormig lint met boerderijen aan de rand van de zandopduiking, direct aan de rivier. De akkers liggen midden op de donk, hier ten noorden van de boerderijen, terwijl de hooi- en graslanden in het lagere gebied eromheen gesitueerd zijn. In dit donkdorp zijn de Hoofdstraat en de evenwijdig daaraan lopende Burgemeester Buysstraat de oudste bebouwde straten. Van belang is de padenstructuur, die zich tussen de verschillende straten heeft ontwikkeld. Enkele van deze paden zijn later verbreed tot verbindingsstraat. Zuidelijk van de centrale as Hoofdstraat, op de hoek met de huidige Van Cuijkstraat, werd de bebouwing beëindigd door het heerlijke versterkte huis. Op het knooppunt van wegen (naar Heusden, Nederhemert, Aalst, Hedikhuizen en de Haarsteeg) dat aan de andere, direct ten noorden gelegen zijde van de Hoofdstraat gesitueerd was,

heeft tot 1944 het kerkgebouw (XII, XVII-XVIII) gelegen, sinds de Hervorming gebruikt door de protestantse gemeente. Bij deze kerk heeft zich een kleine ambachtsbuurt ontwikkeld, waardoor hier de dorpskom is gevormd. Hier lag ook de brug over het Oude Maasje en het raadhuis. Van der Aa signaleerde er onder meer een dorpsschool. langs de Hoofdstraat staat nabij de hervormde kerk een rijtje vroeg negentiende-eeuwse woonhuizen. Omstreeks 1850 had ook de Achterstraat, gelegen ten westen van en parallel aan de Grotestraat en de Burgemeester Buysstraat, aan het noordelijke, bij de kom gelegen deel een bebouwing met een agrarisch karakter.

Omstreeks 1850 stonden er 78 huizen in het kerkdorp. Het aantal inwoners bedroeg 430. Belangrijk was de verdere verdichting van de bebouwing in de periode 1850-1940. Bij de hervormde kerk, aan de weg tussen Heusden en Haarsteeg (de huidige Heusdenseweg), werd omstreeks 1910 een zuivelfabriek gesticht, ca. 1930 uitgebreid met een directievilla. Belangrijker was de bouw van een katholieke kerk omstreeks 1900 aan de Torenstraat. Deze nieuwe straat, waarvan de aanleg in verband met de bouw van pastorie, kerk en kerkhof noodzakelijk was, ligt tussen de Achterstraat en de Heusdenseweg. In 1924 werd de kerk vernieuwd. Tevens werd aan de Achterweg in 1922 een r.k school geopend. Na de Tweede Wereldoorlog heeft de komvorming aan de noordelijke zijde van de Hoofdstraat zich verder voortgezet. Nieuwe cafés en een bankgebouw werden aan de Heusdenseweg gevestigd, terwijl (in het bijzonder na ca. 1970) een grote hoeveelheid woonhuizen tussen de bestaande agrarische lintbebouwing van Burgemeester Buijsstraat, Hoofdstraat en Achterstraat werden opgetrokken.

5.6 Oud-Heusden

net als Herpt is ook Oud-Heusden een donkdorp. Het bestaan van de nederzetting gaat mogelijk terug tot de negende eeuw. Oud-Heusden is ontstaan op de hogere stroomruggen, ten zuiden van het Oude Maasje. Direct aan de rivier lag het heerlijke kasteel, ongeveer ter plaatse van de huidige brandweerkazerne aan de Jan Steenstraat. Na de stichting van Heusden heeft de nederzetting een tanend bestaan geleid. Mogelijk is dat deels veroorzaakt door de nabijheid van de vestingwerken. Aan de weg tussen Heusden en Haarsteeg, ter plaatse genaamd de Steenweg, was een aantal boerderijen gevestigd. Bovendien lag hier tot ongeveer 1900 een kleine kerk. Een kerkhof bevindt zich op een hoger gelegen deel van de oeverwal, aan de huidige Herptseweg.

Na de Tweede Wereldoorlog heeft Oud-Heusden zeer grote wijzigingen ondergaan. Vanaf ca. 1960 heeft de plaats gefungeerd als 'overloop' voor het na 1968 beschermde Heusden, waardoor de aanleg van een nieuwe woonwijk noodzakelijk was. Deze sluit aan de zuidzijde van de oude bebouwing aan en heeft ongeveer dezelfde omvang als de vesting Heusden. Tegelijkertijd werd de bestaande bebouwing vervangen door nieuwbouw.

5.7 Verspreide bebouwing

De twintigste-eeuwse verbeteringen in de waterhuishouding hebben bewoning van de lager gelegen polders mogelijk gemaakt. Den Ham bij Hedikhuizen heeft een kleine lintbebouwing van een vijftal boerderijen, alle stammend uit het begin van deze eeuw. De ruilverkavelingen van omstreeks 1965, ten westen van Heusden en Oud-Heusden, hebben de bouw van een tiental grote boerderijen aan de Laagstraat mogelijk gemaakt.

6. Stedebouwkundige typologie 1850-1940

6.1 Typologie 1850-1940

Het middeleeuwse stratenpatroon van kasteel-bastidestad Heusden en de karakteristieke vestingwerken uit de zeventiende eeuw (zie par. 5.1) hebben gedurende de M.I.P. periode 1850-1940 geen grote wijzigingen ondergaan. In de bedoelde tijdspanne zijn dan ook geen belangrijke ruimtelijke ontwikkelingen tot stand gekomen. Incidentele vestigingen van industrieën direct buiten de vestingstad, in verband met de aanleg van de Bergsche Maas, daargelaten, heeft de ontwikkeling zich beperkt tot de demping van de Stadshaven en de aanleg van een plantsoen aldaar. Belangrijk was de partiële vernieuwing van het huizenbestand in de negentiende en vroege twintigste eeuw, de bouw van nieuwe kazernes aan de rand van de stad omstreeks 1840, en de bouw van een nieuwe katholieke kerk aan het begin van deze eeuw, maar al deze ontwikkelingen zijn door oorlogsgeweld en/of restauratiewerkzaamheden niet meer afleesbaar. Daarom is besloten af te zien van de vervaardiging van een stedebouwkundig-typologisch kaartmodel 1850-1940.

6.2 Beschrijving 'gebieden van bijzondere stedebouwkundige waarde 1850-1940'

Binnen de gemeente Heusden liggen geen 'gebieden van bijzondere stedebouwkundige waarde 1850-1940'

6.3 Beschrijving 'waardevolle groepen van vóór 1850'

De vesting Heusden komt door de gave stedebouwkundige structuur, tot stand gekomen in de middeleeuwen en de zeventiende eeuw (zie par 5.1), voor een deel in aanmerking voor het predikaat 'waardevolle groep van vóór 1850'. Het gebied betreft de vestingwerken, bestaande uit wallen, bastions, ravelijnen en enveloppe, met de aangrenzende clusterbebouwing aan de Wijksestraat, Vismarkt, Engstraat en Nieuwstraat, Burchtstraat, Breestraat, Botermarkt en Hoogstraat, Pelsestraat, Gasthuisstraat en Putterstraat. Langs deze straten is het overgrote deel van de bebouwing nog authentiek, zij het in sommige gevallen gerestaureerd. De gebieden direct ten oosten en westen van de Demer, alsmede de straten Burchtplein, Ridderstraat, Johanna van Brabantstraat, Bromsluis, OudHeusdensestraat, Drietrompetterstraat, Stadshaven, Waterpoort, Zusterstraat, Gasthuisstraat, Herptsestraat, Wieldijk en Molenstraat hebben een naoorlogse invulling.

Ook de nederzetting Doeveren, bestaande uit kerk en boerderijen, gelegen aan de voormalige noordelijke dijk van het Oude Maasje, komt met een deel van de aangrenzende Elshoutse Zeedijk, waarin onder meer gelegen is de Bovenlandsche Sluis (zie par. 5.2) is te betitelen als 'waardevolle groep van vóór 1850'.

7. Karakteristiek der objecten, bouwvormen en bouwtypen.

7.1 Woonhuizen

Een groot deel van de woonhuizen in Heusden stamt in de kern uit de zestiende eeuw en zeventiende eeuw en is beschermd rijksmonument. Het merendeel is gerestaureerd. Voor het grootste deel zijn de huizen tweelaags. Langs belangrijke straten, zoals de Botermarkt of Hoogstraat komen ook drielaags huizen voor. Een klein deel van deze huizen heeft nog een zestiende-eeuwse z.g. Dordrechtse gevel, met korfboognissen boven de vensters, voorzien van driepassen in het boogveld. Engstraat 2-4-6 (jaartalankers 1583), Oudheusdensestraat 15 (gevelsteen 1619), Pelsestraat 2 (gevelsteen 1521) en Wijksestraat ** zijn goede voorbeelden, de laatste nog in gave, ongerestaureerde toestand. Breestraat 10, een voormalig logement, dateert blijkens een cartouche in de voorgevel uit 1604. Ook het belendende pand (ongenummerd) met een trapgevel dateert uit de zeventiende eeuw, evenals nummer 12, met aan de achterzijde een forse vijfkantige traptoren. Enkele huizen hebben nog trapgevels uit de zeventiende eeuw, zoals Drietrompetterstraat 16-18, Wittebroodstraat 11 (ongerestaureerd) en Herptsestraat 30. Enkele gave zeventiende-eeuwse woonhuizen staan ook aan het begin van de Oudheusdensestraat, zoals no. 3-5-7. Hoogstraat 4 is een tweelaags zeventiende-eeuws huis met een rijk geornamenteerde gevel, waarvan de bekroning bestaat uit uitzwenkende rollagen met binnenwaartse voluut, bekroond door een segmentvormige aedicula met toppilaster en Vismarkt 7 heeft in een dergelijke, rijk geornamenteerde gevel jaartalstenen uit 1638. Een fors woonhuis, blijkens een jaartalsteen in de zijgevel daterend uit 1597, sterk veranderd in de achttiende (toen het diende als gouvernement) en negentiende eeuw, is Putterstraat 10-12-14.

Botermarkt 19 zijn twee samengevoegde oudere woonhuizen achter een achttiende-eeuwse lijstgevel, waarvan de ingangstravee in Lodewijk XV stijl is uitgevoerd. Achttiende-eeuwse gevels met vensters met kleine roedenverdeling en vleugeldeuren met gesneden deurkalf, komen ook voor in de Pelsestraat, zoals op nummer 10-12.

In de negentiende eeuw is een groot deel van de huizen aan de voornaamste straten voorzien van een nieuwe gevel. Meestal betreft het een eenvoudige tweelaags, al dan niet in blokverband gepleisterde lijstgevel, waarin zesruiters of - later- T-schuifvensters zijn geplaatst. Soms is de gevel in Empire-trant uitgevoerd, zoals Breestraat 1, 14, 23 en Burchtplein 7. Uitzonderlijk is Botermarkt 3, met een gepleisterde neo-gotische gevel met zware rolstaafprofielen en ezelsrugbogen uit ca. 1860. Een gaaf eenlaags woonhuis met achterliggende bedrijfsruimte, geheel uit ca. 1860, is Putterstraat 30. Binnen de vesting zijn aan het einde van de negentiende eeuw en omstreeks de eeuwwisseling enkele grotere herenhuizen gebouwd. Hoogstraat 24 uit 1888 is een goed voorbeeld, met bakstenen pilastergevel met iets risalerende ingangstravee, tegelbanden met 'lopende hond'-motief en een platdak met schilden. Kleinere woonhuizen uit het begin van de twintigste eeuw staan aan de Demer 23- 33 en 43-55, maar zijn sterk gerenoveerd. In de Pelsestraat (nummer 6) en Wijksestraat komen enkele woonhuizen uit ca. 1920 in de stijl van de Amsterdamse School voor, die een historiserende detaillering hebben.

Burchtplein 8-9-10-11 zijn enkele kleine villa's in de stijl van de Delftse School, die omstreeks 1930 aan de rand van de vesting gebouwd werden. Ook aan de Oudheusdensestraat 31-37 komen woonhuizen uit ca. 1935 in deze stijl voor. Opvallend is ook hier de aanwezigheid van een historiserende detaillering.
Direct tegen de vestingwerken, aan de Bromsluis 2-26 en langs de Johanna van Brabantlaan staan woonhuizen uit 1949-1950, in de stijl van de Delftse School, die tezamen met de St. Catharinakerk, in 1949 in dezelfde stijl opgetrokken aan het Burchtplein, een coherente groep vormen. Ook aan de Wielstraat 1-15 en Wieldijk 1-16 staan dergelijke naoorlogse huizen. Te Hedikhuizen staat aan de Hoge Maasdijk 2 een van de weinige dijkhuizen (ca. 1910) van de gemeente. Het exemplaar ligt buitendijks.

7.2 Boerderijen

Binnen de vesting liggen enkele boerderijen. Enkele van de woonhuizen aan de Oudheusdensestraat, zoals de nummers 3, 5, 7, 9, hebben na de ontmanteling in 1821 aan de achterzijde een verbouwing tot keuterboerderij ondergaan. Demer 50, een langgerekt handvormbakstenen woonhuis met bedrijfsruimte, is mogelijk als boerderij gebouwd in de eerste helft van de negentiende eeuw.

Herptsestraat 2 is een boerderij met vrijstaand woonhuis uit ca. 1875, waarvan de voorgevel gecementeerd en gevoegd is. Van belang is dat het pand, met de bijgebouwen, nog steeds de oorspronkelijke functie heeft. De kortgevelboerderij Dorpsstraat 5 te Doeveren dateert blijkens de jaarankers uit 1780. Dorpsstraat 4 is een winkel-woonhuis annex boerderij uit 1826. Te Heesbeen liggen een aantal interessante boerderijen uit de negentiende eeuw, met een mogelijk oudere kern. Grotestraat 10 heeft handvormbakstenen gevels met vlechtingen en is compleet met bakhuis en schuur. Grotestraat 41, een kortgevel, is mogelijk nog ouder, en ligt naast het voormalige kasteel aan het Oude Maasje. Direct buiten de oude nederzettingen liggen een aantal jongere boerderijen. Aan de Provincialeweg 6 te Doeveren ligt een kortgevelboerderij uit ca. 1900. Op nummer 7 een boerderij met vrijstaand woonhuis, uit dezelfde tijd. Naast de boerderij ligt een laagstamfruitboomgaard. Dorpsstraat 13 te Doeveren heeft een vrijstaand woonhuis uit ca. 1925, evenals nummer 11, waarvan het bedrijfsgedeelte uit de tweede helft van de negentiende eeuw dateert.

Te Hedikhuizen vindt men aan de oude Maasdijk een gave groep boerderijen aan de Oude Schoolstraat 4-6-8, bestaande uit een kortgevelboerderij (ca. XIXB), een langgevelboerderij (XIXB) en de bij nummer 8 behorende dwarsdeelschuur (ca. 1890). Aan de Hoge Maasdijk 17 vindt men bij een kleine langgevelboerderij een gave negentiende-eeuwse keuterboerderij met aangebouwd privaat. Te Herpt staan aan de Burgemeester Buijsstraat en de Hoofdstraat verschillende boerderijen die in de kern mogelijk vroeg negentiende-eeuws of achttiende-eeuws zijn. Hoofdstraat 7 is een kortgevelboerderij met in- en uitzwenkende topgevel. Burgemeester Buijsstraat is een handvormbakstenen kortgevelboerderij met langsdeelschuur. Hoofdstraat 23 is een kortgevelboerderij uit de tweede helft van de negentiende eeuw. Hoofdstraat 16, een kortgevelboerderij met gave erfbeplanting, dateert uit 1810. Het dak werd aan de straatzijde omstreeks 1930 opgehoogd. Er naast staat Hoofdstraat 18, een laat negentiende-eeuwse kortgevelboerderij.

7.3 Industriële en bedrijfsgebouwen

Een oud werkplaatsje aan de Gasthuisstraat (ongenummerd), uitgevoerd in groot formaat handvormbaksteen, met een brede inrijpoort, dateert mogelijk in de kern uit de zeventiende eeuw of eerder. Hoogstraat 5 is een oude smederij, met een gevelsteen uit 1619. tegen de gevel een emaille bord; "Hoefsmid met rijksdiploma Vakgroep Smederij". Op nummer 7, blijkens de reclamebeschildering "Haarden, Kachels enz." de bijbehorende winkel, eveneens in een zeventiende-eeuws pand.

Aan de Zustersteeg staat nog de gevel van het oude Catharijneconvent, waarin in de negentiende en twintigste eeuw de brouwerij De Drie Hoefijzers was gehuisvest. De visbank uit 1796 aan de Vismarkt, met een U-vormige plattegrond. Het dak wordt gedragen door twaalf hardstenen zuilen in Dorische stijl. Het gebouw heeft via trappen aan de achterzijde een rechtstreekse verbinding met de Stadshaven. smederij. In de vestingstad staan verschillende oudere pakhuizen, die of sterk gerestaureerd zijn, of verbouwd tot woonhuis. Hoogstraat 18 dateert uit omstreeks 1900 en heeft twee opgeklampte inrijpoorten. Hoogstraat 11 is een pakhuis dat in de kern uit de zeventiende eeuw dateert en waarvan het dak later werd verhoogd. Putterstraat 43 is een zeer sterk gerestaureerd, in oorsprong zeventiende-eeuws pakhuis. Vismarkt 13, een eenlaags pakhuis uit ca. 1900, heeft een opengewerkte bakstenen balustrade.

Café Concordia, Breestraat 6, bestaat uit twee achttiende-eeuwse woonhuizen, waarvoor een gevel uit 1925 is geplaatst. Verschillende puien van winkel-woonhuizen zijn nog intact. Hoogstraat 14 heeft een houten pilasterpui met smeedijzeren lateien, te dateren omstreeks 1895. Engstraat 2 heeft een laat negentiende-eeuwse pui met handvormbakstenen pendanten en een reclameschildering "sigaren-sigaretten". Engstraat 13 is een winkel-woonhuis dat in zijn geheel uit 1905 dateert. Het winkel-woonhuis Engstraat 14 heeft een zeer hoge houten pilasterpui, mogelijk daterend uit de vroege negentiende eeuw.
Het zicht op Heusden wordt mede bepaald door de gigantische scheepskranen van Verolme. Dit bedrijf aan de Scheepswerf bestaat reeds sinds ca. 1900, maar is in de huidige vorm na de oorlog tot stand gekomen.

7.4 Openbare gebouwen

Aan de Botermarkt 2 ligt het voormalige Hoofdpostkantoor, een in rijke neo-gotische stijl uitgevoerd gebouw uit ca. 1875 met een blindnissen met driepasblindtracering, een hoog opgetrokken trapgevel, een hardstenen gevelsteen met opschrift "Post en Telegraafkantoor" en markant uitkragende geveltoren. Bijzonder is de neogotische hardstenen brievenbus. Ook een tweede, vóór het gebouw opgesteld gietijzeren exemplaar uit ca. 1900, en een exemplaar in de Roomsekerkstraat (ca.

1915) zijn zeldzaam. Het handvormbakstenen gemeentehuis uit ca. 1950, waarvan de ingang zich aan de Pelsestraat bevindt, is uitgevoerd in de stijl van de Delftse School en heeft een hoge toren met carillon en uurwerk.

7.5 Kerkelijke gebouwen

De in gotische stijl uitgevoerde hervormde kerk van Heusden ligt aan de Kerkstraat (ongenummerd) bestaat sinds het opblazen van de toren nog uit een driebeukig schip, voorzien van een houten tongewelf, en koor uit veertiende eeuw, een noordertransept en een noordbeuk (met op elke travee een topgevel) uit 1550 (alles na een brand in 1572 geleidelijk herbouwd). In het koor de jaarankers 1637. Op de omliggende protestantse begraafplaats, met achttiende eeuwse toegangspoort met siervazen op de pijlers, liggen een groot aantal negentiende-eeuwse hardstenen zerken, waarvan de oudste uit 1834 dateert.

Gasthuisstraat 3 is de gereformeerde kerk, waarvan alleen de ingezwenkte lijstgevel met jaartalsteen 1865 nog authentiek is. N.H. kerk Heesbeen, De voormalige N.H. kerk te Hedikhuizen, Hoge Maasdijk 9, is waarschijnlijk gebouwd in de twaalfde eeuw, getuige de na de verwoesting in 1945 behouden tufstenen muurresten van de toren. In de vijftiende en zestiende eeuw werd het schip verbouwd, en blijkens een jaartalsteen boven de zuidelijke ingang, opnieuw in 1779. Te Herpt resteren van de voormalige hervormde kerk sinds 1944 slechts de aangesmeerde fundamenten. Grotestraat 25, de hervormde kerk van Heesbeen dateert in de kern mogelijk uit de twaalfde eeuw (verder XIV-XVIII), heeft een bakstenen toren en een schip dat deels uit tufsteen is opgemetseld. Op nummer 31 de voormalige N.H. consistorie, een tweelaags gebouw dat in de kern uit de zeventiende eeuw dateert. Van huize St. Antonius, Roomsekerkstraat 5, resteert na een ingrijpende verbouwing (ca. 1985) nog de bepleisterde en gevoegde voorgevel uit ca. 1885. Torenstraat 2a te Herpt is de eenbeukige R.k. kerk met transept en driezijdig gesloten koor, met bijbehorend kerkhof, gebouwd in 1924. Op nummer 4 de bijbehorende pastorie, uit ca. 1910. Achterweg 21 te Herpt is het voormalige R.k. schoolgebouw met tegeltableau en jaartalsteen. Johanna van Brabantstraat (ongenummerd) is de in Delftse School-stijl uitgevoerde St. Catharinakerk, gebouwd in 1949. Oude Schoolstraat (ongenummerd) te Hedikhuizen is een witgeschilderd kunststenen H.Hartbeeld uit ca. 1925. Aan de Cingelkade (ongenummerd) buiten de vesting ligt het Heusdense r.k. kerkhof. Er liggen een aantal hardstenen zerken, waarvan de oudste dateert uit 1878. De door beukenhaag omgeven Isra-litische begraafplaats is te vinden aan de Grotestraat, eveneens net buiten de vesting gelegen. Ook hier staat een aantal hardstenen zerken, de oudste uit 1870, alsmede een drietal hardstenen paaltjes, gemerkt met de letter J.

7.6 Kastelen en buitenhuizen

De ruïne van het kasteel Heusden aan de Johanna van Brabantstraat biedt de bezoeker nog een kleine hoeveelheid middeleeuws metselwerk. Het overgrote deel van de ruïne is in 1988 opgetrokken.

7.7 Infrastructurele en waterstaatswerken

Aan de Elshoutse Zeedijk (ongenummerd liggen een tweetal sluisjes.

Dicht bij Doeveren ligt de Bovenlandsche sluis, een handvormbakstenen schotbalksluis met een peilmeter in ellen en die in de huidige vorm uit de zeventiende en de negentiende eeuw zal stammen. meer zuidelijk ligt de Oudheusdensche sluis, die eveneens niet meer in gebruik is. Deze sluis dateert in de kern uit de zeventiende eeuw en werd bediend door twee paar achter elkaar opgestelde deuren, waarvan het buitendijkse paar het hoogste is. De Gendensche sluis bij Doeveren, gelegen in het Oude Maasje, dateert in de huidige vorm uit de late negentiende eeuw.

De sluis bij Fort Hedikhuizen (zie aldaar) is eveneens buiten gebruik. waarschijnlijk betreft het hier een inundatiesluis, die in tijden van nood het oprukken van vijandelijke troepen naar de Hollandse Waterlinie moest verhinderen, door met water uit de Hedikse Maas het achterland onder water te zetten. De ijzeren vakwerkbrug op bakstenen en hardstenen pijlers over de Bergsche Maas bij Heusden (Heesbeenseweg ongenummerd) dateert uit 1894-1897. De veerpont tussen Heusden en Berne vaart weliswaar reeds vanaf 1904, maar de gebouwen zijn alle naoorlogs. Interessant is de afsluitbare betonnen dijkdoorgang uit ca. 1950 te Hedikhuizen, daar waar de Hoge Maasdijk door de Lambertusstraat wordt doorsneden.

7.8 Militaire objecten

De Heusdense wallen zijn na een zeer omvangrijke restauratie onlangs weer in de zeventiende-eeuwse staat gebracht (zie par. 4.5). Alleen het bastion in het noordoostelijke deel, grenzend aan de Bergsche Maas en Verolme, kon niet worden gereconstrueerd, evenals de buiten de enveloppe gelegen voorwerken. Tussen de wallen en de ravelijnen werden ook de sorties niet opnieuw aangelegd. Fort Hedikhuizen is gelegen aan de Rietveldenweg (ongenummerd) en werd aangelegd in 1860 ter bescherming van de direct ten zuiden in de Maasdijk gelegen sluis. Het fort, dat onderdeel uitmaakte van de Hollandse Waterlinie, bestaat uit een centraal bomvrij gebouw, omgeven door een gracht en een vestinggordel. Een brug en twee toegangspoorten ontsluiten het fort. Het heeft later dienst gedaan als magazijn.

7.9 Groenelementen

De gereconstrueerde wallen van Heusden hebben nagenoeg alle een nieuwe, verjongde beplanting gekregen. Het grootste deel is uitsluitend met grassen begroeid. Met name in het noord-oostelijke deel, bij Verolme, zijn een aantal platanen, in de negentiende eeuw op de wallen aangeplant, maar in de twintigste eeuw vervangen, gespaard gebleven. Aan de Kooilaan (ongenummerd), in het vochtigste deel van de binnenpolders, ligt een eendenkooi die in de eerste helft van de negentiende eeuw al daar gelegen was. Bij de kooi een klein jachthuis. Aan de Hoofdstraat te Herpt staat vóór de restanten van de oude hervormde kerk een knotlinde met een maximum stamomvang van ca. 345 cm.

7.10 Artefacten

Verspreid op de bolwerken (o.a Vlammenburg, Zuiderbolwerk) liggen verschillende stuks geschut. De kanonslopen, al dan niet opgesteld op affuiten, zijn voor het grootste deel omstreeks 1825 in Luik gegoten. Oude Schoolstraat (ongenummerd, op de oude Maasdijk) te Hedikhuizen is een hardstenen waterstaatspaal met opschrift "Waterstaat no. 362". Even verder aan de straat, waar deze overgaat in de nieuwe Maasdijk staat een negentiende-eeuwse hardstenen grenspaal met opschrift "Herpt en Bern". Binnen de vesting staan een groot aantal stoeppalen en stootstenen. De laatste zijn vaak hergebruikte kapitelen en basementen of delen daarvan, die vooral langs en nabij de Demer staan opgesteld. Engstraat 8 heeft een hardstenen omgekeerd kapiteel als stootsteen. Veel van de stoeppalen heeft men na de Tweede Wereldoorlog teruggebracht, maar een groot deel is authentiek. Vooral langs de Botermarkt, Putterstraat, Pelsestraat, Breestraat en Hogestraat treft men deze palen aan. Aan de Breestraat (nummer 13) en de Vismarkt (nummer 7) staan enkele zestiende-eeuwse exemplaren. Putterstraat 28 en 30, de laatste in de vorm met obelisken, voorzien van zwart geschilderde cannelures, zijn goede voorbeelden. Vóór Stadshaven 4 staan een vijftal stoeppalen. Pompstraat ong. is een gietijzeren pomp uit de tweede helft van de negentiende eeuw, met de inscriptie "IJzergieterij de Prins van Oranje te s'Hage".

7.11 Gevelstenen en reclameschilderingen

In verschillende woonhuizen bevinden zich nog oudere gevelstenen. Putterstraat 42-42a, voorheen de schuttersdoelen, heeft een gepolychromeerde gevelsteen uit ca. 1600 met afbeelding van Sint Joris en de draak. Putterstraat 26a heeft een gevelsteen met een gepolychromeerde afbeelding van een leeuw, met pul in de klauw.

Een hardstenen gedenkplaat (Stadshaven, ongenummerd) herinnert aan het bezoek van Koningin Wilhelmina in 1904. Wijksestraat 3 heeft op de zijgevel een reclameschildering uit ca. 1900; "Magazijn van gemaakte kleederen Alph. Schepens". Voor de reclameschildering Hoogstraat 7 zie par.7.3.

Topografische kaart 1:25.000, Doeveren en omgeving, verkend 1889, herzien 1902

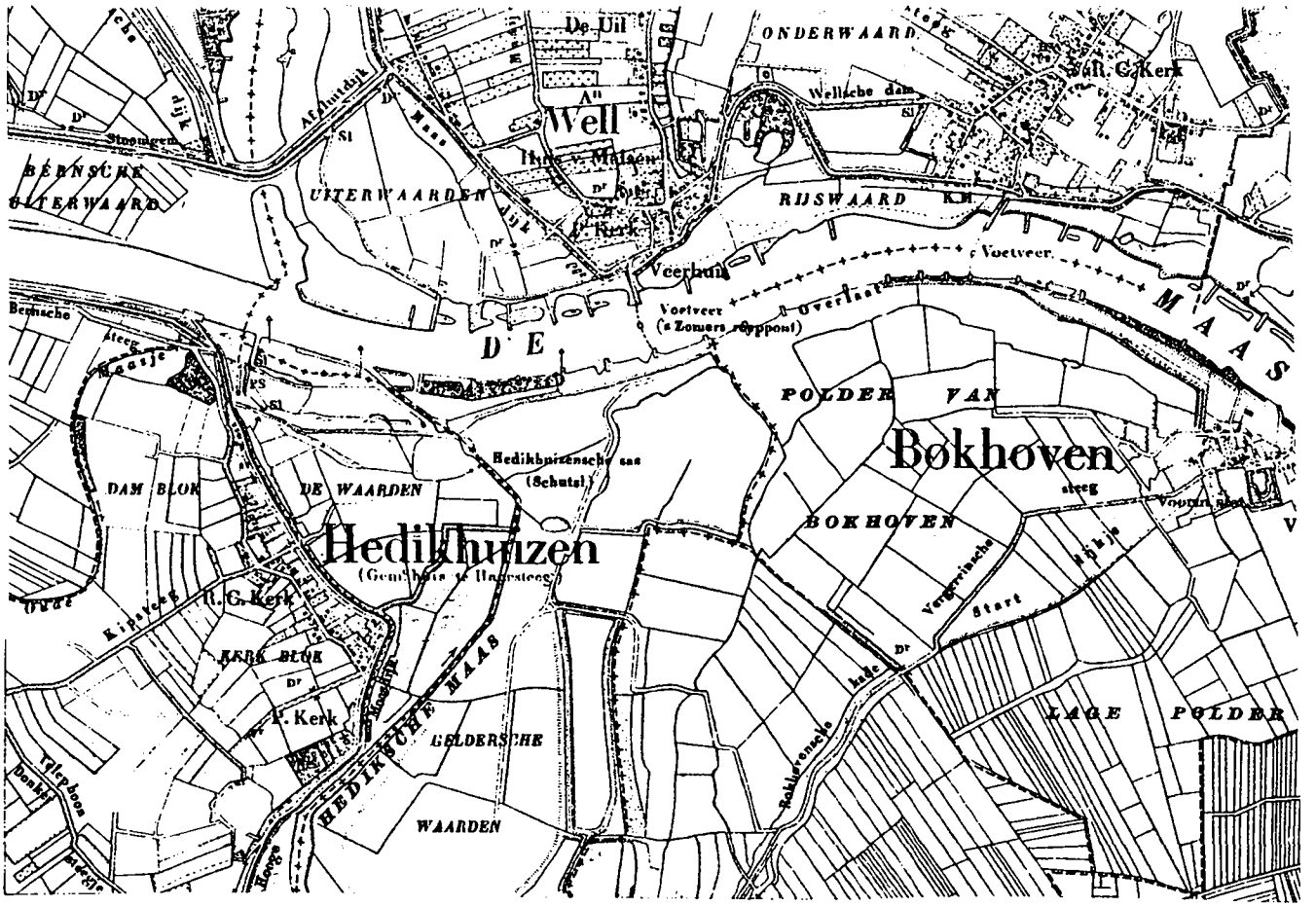

Topografische kaart 1:25.000, Hedikhuizen, verkend 1895, gedeeltelijk herzien 1905.

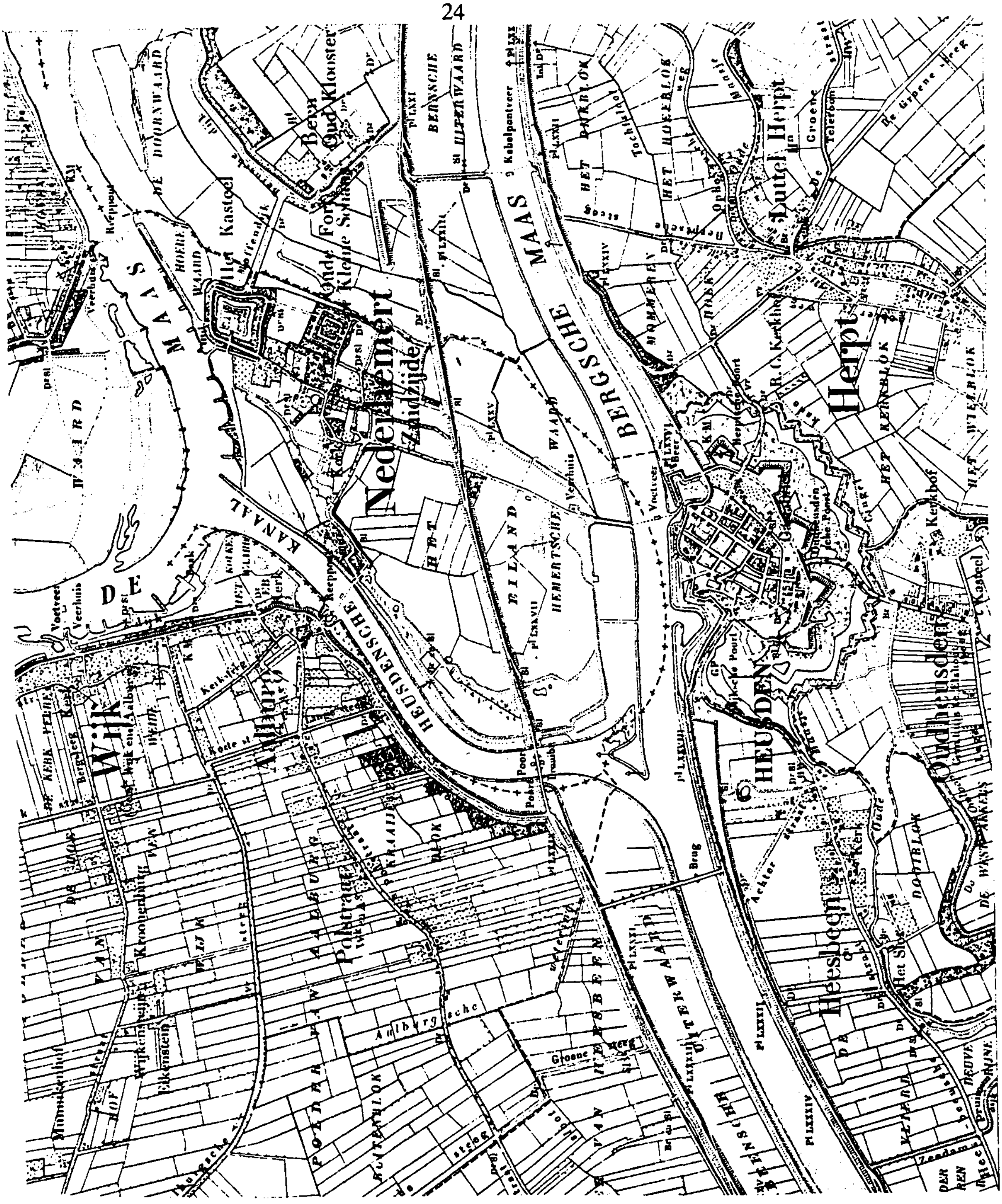

Topografische kaart 1:25.000, Heusden, verkend 1889, gedeeltelijke herzien tot 1908

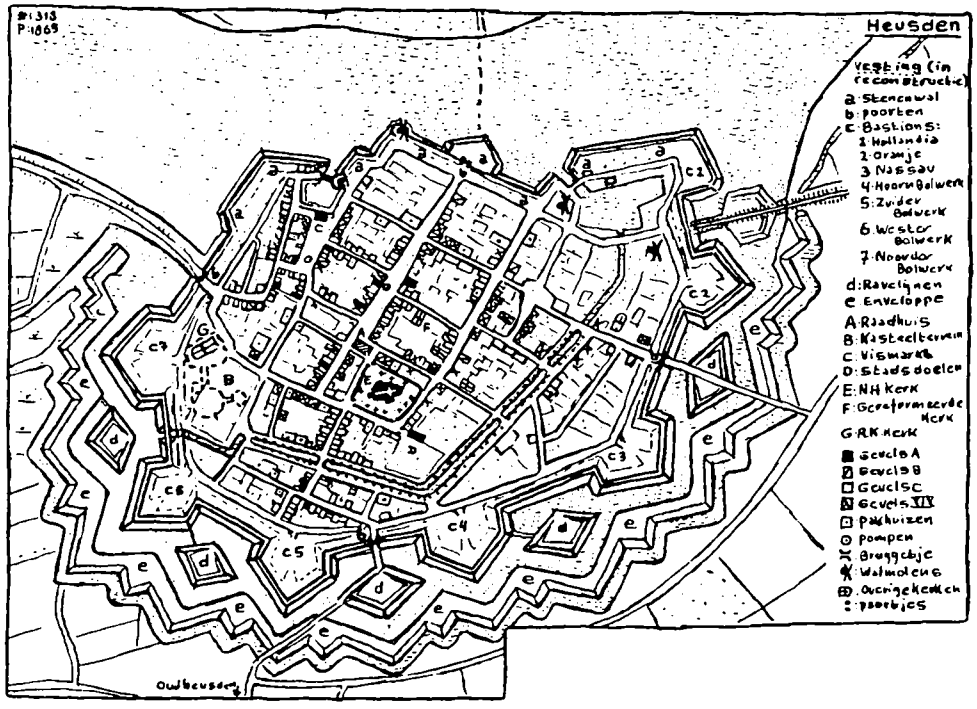

Heusden, situatie ca. 1865, naar A. Steegh.

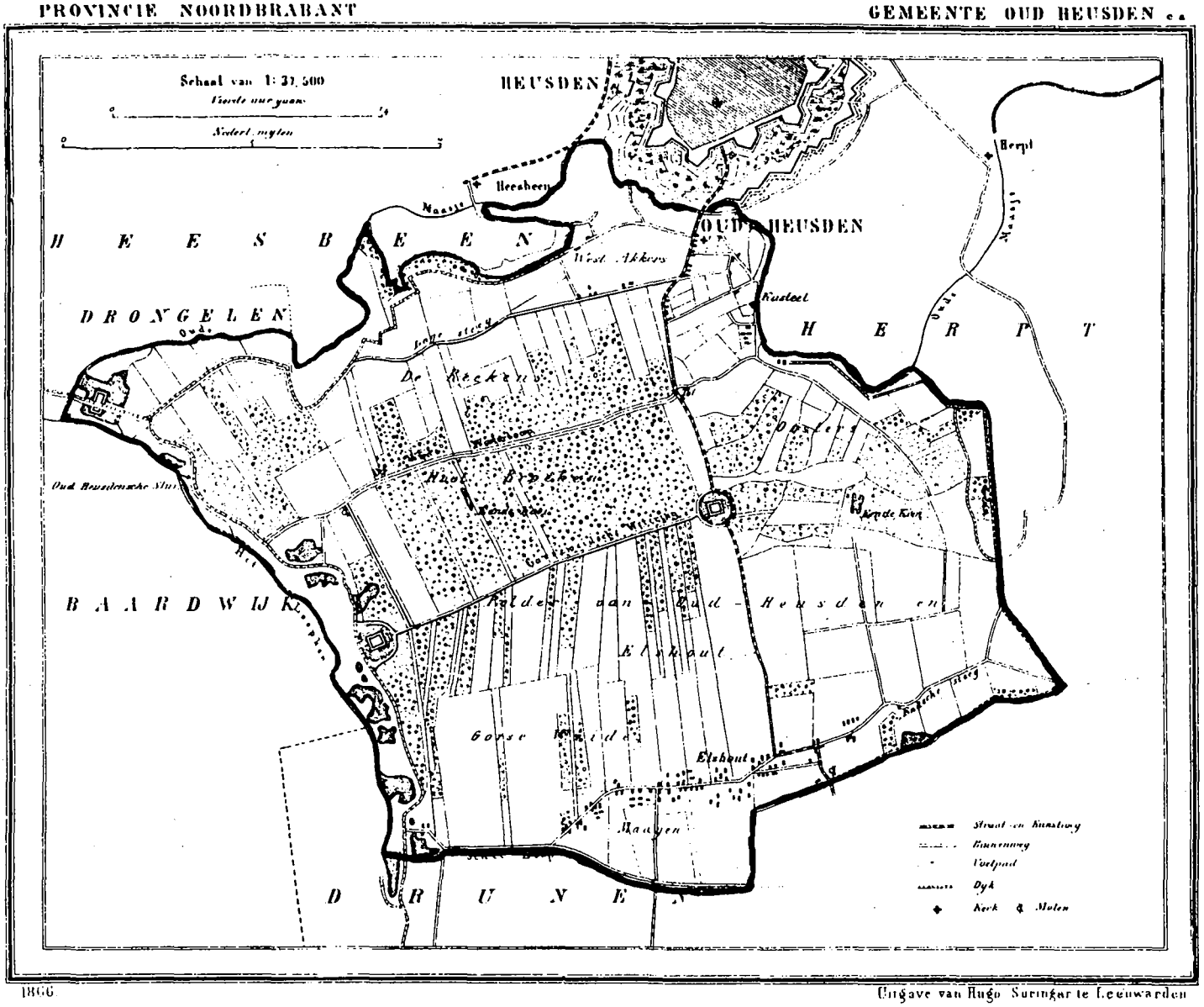

Gemeente Oud Heusden, 1:25.000, situatie ca. 1865, volgens Kuyper

PROVINCIE NOORD-BRABANT. GEMEENTE HEUSDEN.

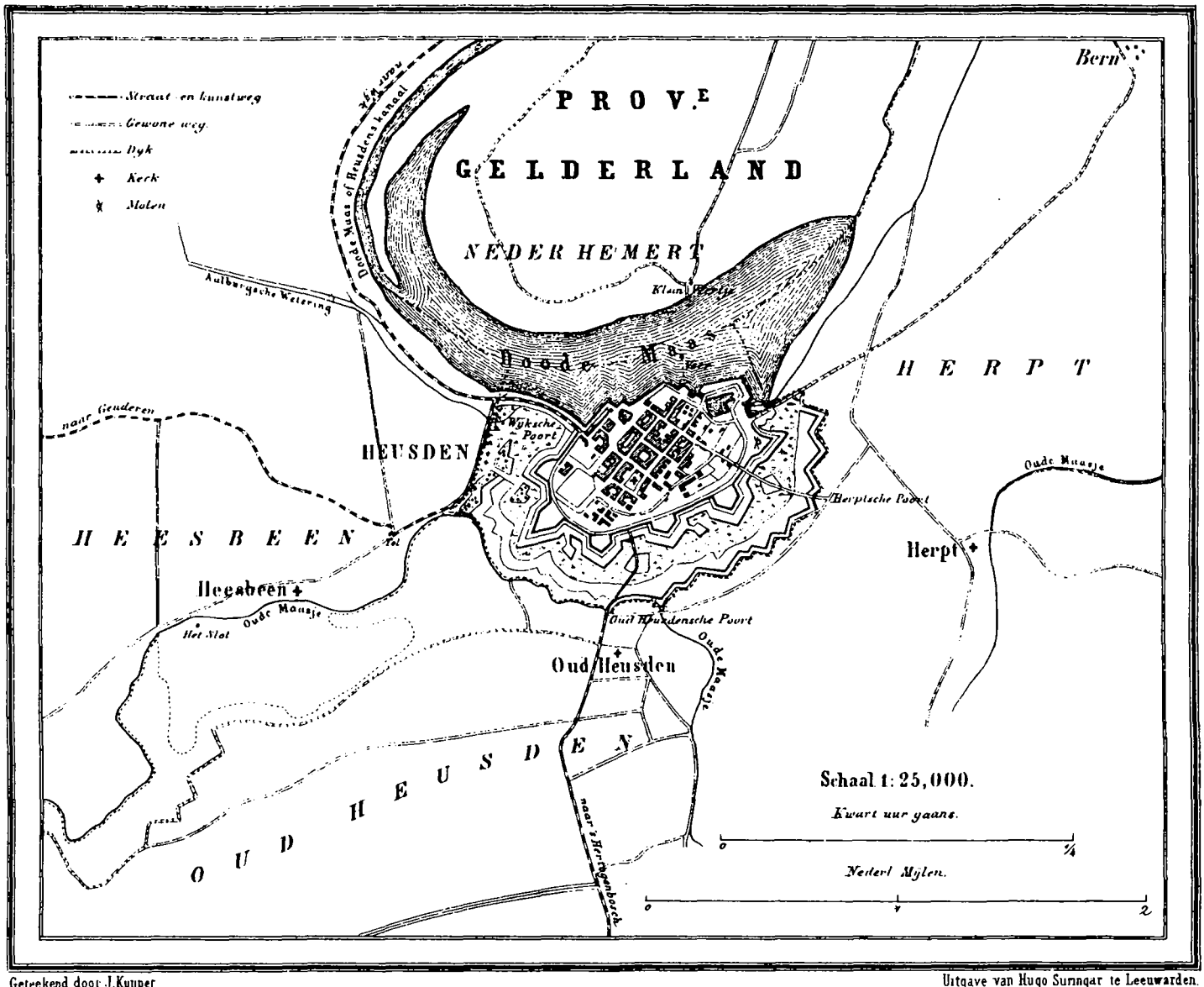

Geteekend door J. Kuyper Uitgave van Hugo Suringar te Leeuwarden.

110 Bunders, 2200 Inwoners.

Gemeente Heusden, 1:25.000, situatie ca. 1865, volgens Kuyper

PROVINCIE NOORDBRABANT. **GEMEENTE HERPT c. a.**

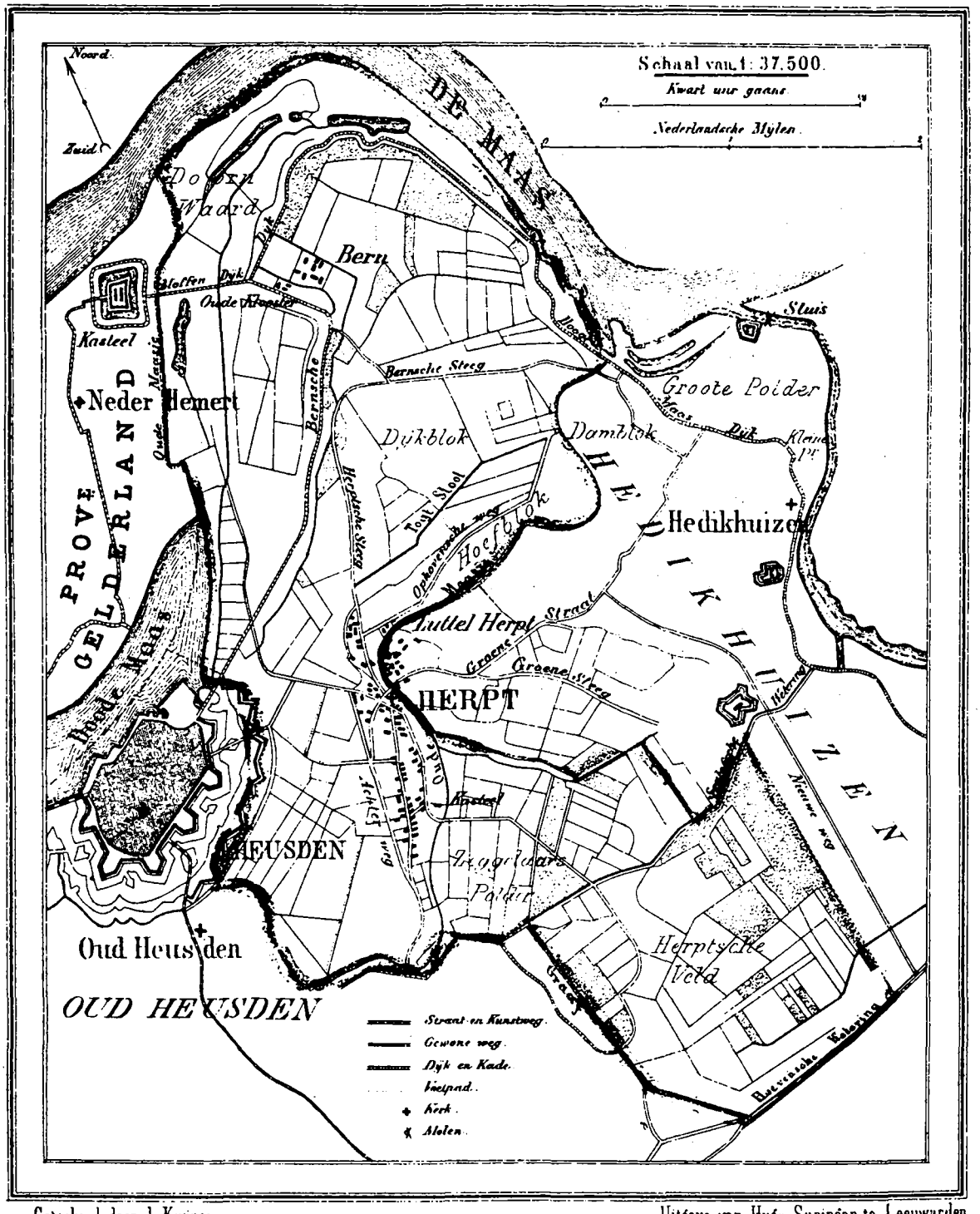

Geteekend door J. Kuyper. Uitgave van Hugo Suringar te Leeuwarden

999 Bunders. 500 Inwoners

Gemeente Herpt ca., 1:25.000, situatie ca. 1865, volgens Kuyper

PROVINCIE NOORD-BRABANT. GEMEENTE HEESBEEN c.a.

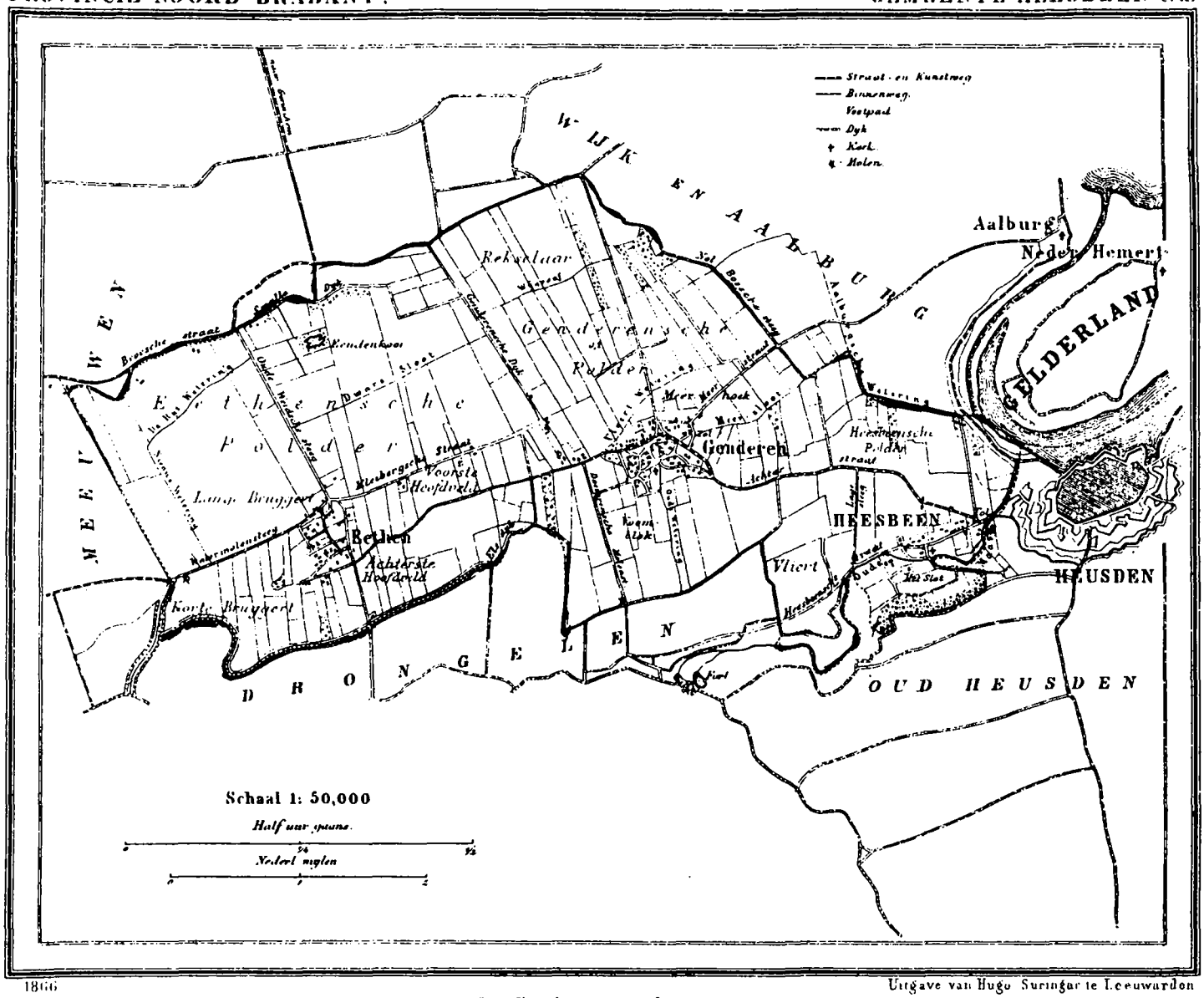

1866 Uitgave van Hugo Suringar te Leeuwarden

1561 Banders 1050 Inwoners.

Gemeente Heesbeen, 1:25.000, situatie ca. 1865, volgens Kuyper

8. Objectgegevens

Achterweg

26
T-boerderij T-boerderij
ca. 1890
Bakstenen gevels, vlechtingen. Achtergevel deels gepotdekseld.
Gewijzigde vensters. Opgeklampte deeldeuren.
Zadeldaken, eindschilden, met riet gedekt.
Straatbeeldtyperend.
(Foto 1)

21
RK School
Kantoor
1922
Bakstenen gevels, muizetandlijst, siermetselwerk.
Kruisvensters, openslaande vensters met kleine roedenverdeling.
Schilddak gedekt met verbederde Hollandse pannen, overstek.
Bakstenen muurtje met pijlers en ezelsrug, smeedijzeren hekwerk.
Tegeltableau met opschrift: 'R.K. School'.
Van belang wegens type, sociaal-historisch belang.
(Foto 2)

Bernsestraat

8;8;A
Kop-romp boerderij Kop-romp boerderij
ca. 1950
Bakstenen gevels.
Negenruits schuifvensters met opgeklampte luiken, voordeur in houten omlijsting,bovenlicht.
Zadeldak, eindschilden, met muldenpannen.
Bij de boerderij een langgerekte bakstenen schuur annex karschop, zadeldak,eindschilden, met riet gedekt ca. 1900.
Beukehagen.
Langsdeelschuur. Betonnen stalvensters, twee paar inrijpoorten.
Straatbeeldtyperend.
(Foto's 3 en 4)

5
Stal Opslag
ca. 1890
Bakstenen gevels.
Opgeklampte inrijpoort en deur met bovenlicht met kleine roedenverdeling. IJzeren stalvensters.
Zadeldak, eindschilden, met riet gedekt. Vorstpannen.
Van belang wegens gaafheid, straatbeeldtyperend.
(Foto 5)